DE UITBREIDING VAN HET NEDERLANDSCH TAALGEBIED,

VOORAL IN DE ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

Dr. J. W. MULLER,
OUD-HOOGLEERAAR AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT
TE LEIDEN

'S-GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1939

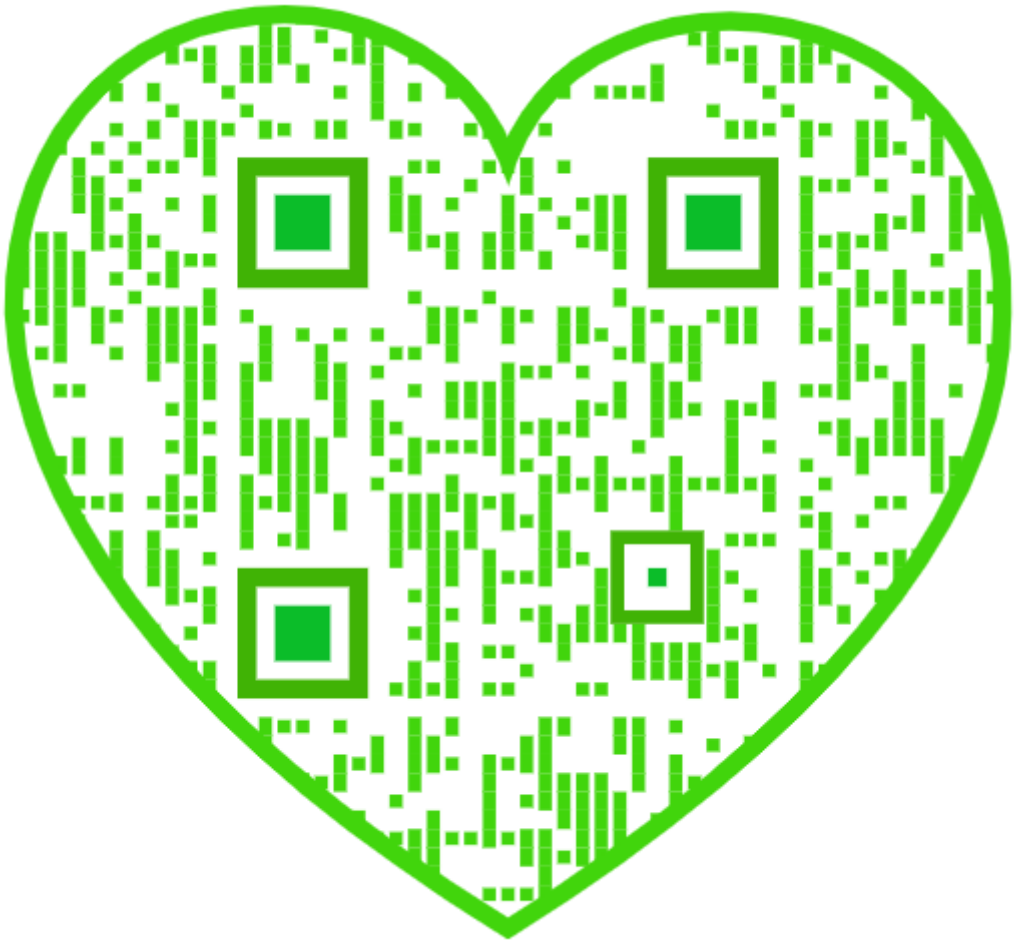

DE UITBREIDING VAN HET NEDERLANDSCH TAALGEBIED,

VOORAL IN DE ZEVENTIENDE EEUW

DE UITBREIDING VAN HET NEDERLANDSCH TAALGEBIED,

VOORAL IN DE ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

Dr. J. W. MULLER,
OUD-HOOGLEERAAR AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT
TE LEIDEN

'S-GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1939

EEN WOORD VOORAF

Voor dit opstel, oorspronkelijk de uitwerking eener voordracht, in véél beknopter vorm gehouden aan de Handelshoogeschool te Rotterdam en in eene maandvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, daarna in De nieuwe Taalgids XV (1921) verschenen, en thans, bij den herdruk, herzien en bijgewerkt, heb ik gebruik kunnen maken van vele gegevens, mij verstrekt en ter mededeeling afgestaan door de heeren Boekenoogen, Colenbrander, Hesseling, Kalff, Kernkamp, Kloeke, Knappert en Nieuwenhuis, wien ik hier mijn oprechten dank gaarne herhaal.

Leiden, Maart 1939 J. W. M.

INHOUD

I.	Inleiding	1
II.	Uitbreiding in Nederland; beteekenis van *Nederland, Nederlandsch* en *Oostersch*	11
III.	Oost-Friesland.	25
IV.	Bentheim, Lingen, Neder-Rijn. . .	60
V.	Hamburg, Danzig, Rostock. Tooneel	74
VI.	Skandinavië, Rusland. Zeemanstaal	86
VII.	Slot	100
	Aanteekeningen	106

DE UITBREIDING VAN HET NEDERLANDSCH TAALGEBIED

VOORAL IN DE ZEVENTIENDE EEUW

I

Wie in den hedendaagschen wedstrijd om den wereldtaalprijs tusschen opzettelijk vervaardigde talen, zooals wijlen het Volapük of zijne in zekeren zin „levende" opvolgers, het Esperanto, Ido enz., en waarlijk levende talen als Engelsch, Spaansch, Fransch of Duitsch ook voor ons Nederlandsch een plaats als mededingster wilde vragen zou niet alleen in den vreemde, maar ook hier te lande zijn wensch en zich zelven onder eene uitbarsting van uitbundigen spot begraven zien: het ware een blijk van grenzenlooze aanmatiging of liever van onnoozele miskenning der werkelijkheid. En toch is er een tijd geweest, toen die gedachte niet zóó hersenschimmig behoefde te schijnen als zij nu voor elk verstandig mensch is, en als zij — voeg ik er bij — blijkens de rol, door de

taal van Griekenland gespeeld, ook niet vanzelf voor een klein land en een klein volk behoeft te zijn. Een tijd, toen onze taal ten minste de eerste schreden heeft gezet op den weg naar eene „expansion mondiale"; toen zij niet alleen gelezen en geschreven, maar ook wel verstaan en gesproken is over een zéér veel grooter gebied dan thans het geval is en dan wij ons thans zelfs als mogelijk plegen voor te stellen; thans, nu wij ons schier verrast, vereerd gevoelen en toonen, wanneer een vreemdeling onze taal blijkt te verstaan en te spreken, nu wij buiten onze landsgrenzen dat voorrecht bijna alleen in België smaken (doch maar al te vaak versmaden), nu wij uit overgroote gedienstigheid (en ijdelheid) ons telkens haasten onze polyglottische vaardigheid voor den vreemdeling ten toon te spreiden.

De uitbreid i n g — ook in den oneigenlijken zin van uitgebreid h e i d [1]) — van ons taalgebied is reeds meer dan ééns behandeld. Maar het onderwerp kan en mag allicht van tijd tot tijd, met nieuwe gegevens nader toegelicht, hervat worden. En het mist zeker niet alle actualiteit; nu na den wereldoorlog in den vreemde eene heuglijke belangstelling in de geschiedenis van ons volk, onze taal en onze letteren ontwaakt is; nu — om van België,

waar deze belangstellende studie niet meer dan natuurlijk is, thuis hoort en vanzelf spreekt, te zwijgen — niet alleen te Bonn, waar Franck reeds van 1879 tot 1914 onze taal, vooral die der middeleeuwen, beoefend en onderwezen heeft, maar ook te Hamburg, het brandpunt der studie van het Nederduitsch, en verder te Berlijn, Keulen, Kiel, Leipzig, Munster en Rostock, te Stockholm, Uppsala en Kopenhagen, en in het stamverwante Zuid-Afrika aan universiteiten of „colleges", te Kaapstad, Stellenbosch, Grahamstad en Wellington, te Pretoria, Johannesburg en Potchefstroom, te Bloemfontein, en zelfs te Pieter-Maritzburg inheemsche of Nederlandsche academische docenten voor hun onderwijs in de Nederlandsche taal, letteren en geschiedenis een soms talrijk gehoor en enkele volijverige leerlingen en medewerkers vinden; nu in Zweden meer dan één geleerde onze taal en letteren met vrucht beoefent, en ook te Londen en Nieuw-York, ja zelfs in Parijs — waar anders, uithoofde der Vlaamsche beweging in België, de stemming hiervoor wellicht minder gunstig zou kunnen schijnen — Nederlandsche leerstoelen opgericht zijn; terwijl ten slotte ook enkele buitenlandsche studenten aan onze hoogescholen, naar wij hopen, de voorloopers zijn van ettelijke andere, na de

verruiming van ons Academisch Statuut te verwachten.

Over het belang, of liever de beteekenis, eener uitbreiding van taalgebied voor een volk zal ik niet veel woorden behoeven te verliezen. Wie beseft niet hoe 't voor de Engelsch of Spaansch sprekende volken wel allereerst, maar toch zeker niet alleen een zaak van practisch gerief en ons ook van handelsbelang is, dat zij elkaar „in handel en wandel", mondeling en schriftelijk aanstonds verstaan; hoe ook andere, hoogere belangen daarmee gebaat zijn? Die taalgemeenschap verschaft immers onmiddellijken toegang tot en deel aan de literatuur, de wetenschap, de geheele cultuur van het moederland en zijne koloniën; daardoor bezitten zij te zamen eene wel door geographische en nationale factoren gewijzigde, maar toch in den grond gelijke beschaving. En welk een weldadig, sterkend volksbesef, welk een fier zelfgevoel — helaas, maar al te licht en te vaak ontaardend in een verwaten trots en verleidend tot imperialistische hebzucht — die bloote taaléénheid reeds schept, blijkt niet alleen doorgaans bij de Engelschen, maar ook wel soms bij de Spanjaarden, die, in spijt van den tweeden rang, waartoe dat eens zoo trotsche volk thans in Europa is afgedaald, en in weerwil

van de politieke zelfstandigheid van al zijne voormalige koloniën, toch op grond der één-taligheid met die koloniën — ware „volkplantingen" — aan den Volkenbond het (echter niet aanvaarde) voorstel hebben kunnen doen, hunne gemeenschappelijke taal, naast het Engelsch en het Fransch, als een der wereldtalen te erkennen.

Niettemin heeft die taalgemeenschap nog veel hooger beteekenis, wanneer zij, binnen de grenzen van een staat besloten, niet alleen middel van verkeer is tusschen alle burgers van dien staat, maar tevens het onbedrieglijk kenmerk en zinnebeeld der nationale eenheid en de draagster eener nationale cultuur. Wat zij dan soms in de breedte mist wint zij aan diepte. Zelfs al schuilt er onder die eenheid heel wat verscheidenheid, niet alleen van dialect, maar ook van zeden, gewoonten, godsdienst, stam, of zelfs „ras" [2]). Niet zelden hoort men de bewering, dat Noord- en Zuidnederlanders (onder welken laatsten naam ik hier Belgische Vlamingen, Brabanders en Limburgers versta), ondanks hunne eenheid van taal (althans schrijftaal), zóó geheel anders geaard zijn, dat er van een v o l k s éénheid tusschen deze beide groepen geen sprake is noch kan of mag zijn: de taal is immers n i e t gansch het

volk! Ik zal 't niet rechtstreeks, vlak tegenspreken; niet ontkennen, dat die Zuidnederlanders, ten deele waarschijnlijk ten gevolge hunner meer Keltische afstamming en bloedmenging — of mag men hier aan het „Alpijnsche ras" denken? —, ten deele zeker door den eeuwenlangen invloed der Latijnsche, Romaansche of Fransche kerk en taal en beschaving, heel wat van ons „Hollanders" (ook zelfs in de even gewone, ruime als oneigenlijke toepassing van dezen naam op alle inwoners van het Koninkrijk der Nederlanden) verschillen, inderdaad in vele opzichten andere menschen zijn. Alleen is men op zijn beurt geneigd te vragen: geldt ditzelfde niet, in nauwelijks geringere mate, van de verschillen tusschen de „stugge" Friezen, de (ook van de Friezen weer vrij wat onderscheiden) Groningers, de eigenlijke Hollanders, en vooral onze Limburgers, of zelfs de langer en nauwer met Holland verbonden en versmolten Noordbrabanders; in welke verschillen misschien ook nog wel eenigermate het oude onderscheid van stam tusschen Friezen, Sassen en (wellicht mede met Kelten vermengde) Franken voortleeft? Inderdaad is het wonderbaarlijk hoeveel ruimte er ook in ons kleine vaderland nog is voor zéér groote verscheidenheid in landaard en volks-

karakter! Toch, ondanks die verschillen, gevoelen deze allen zich ten slotte in hoogeren zin één als Nederlanders, vereenigd zeker niet alleen, maar toch ook niet in de laatste plaats, door den band der gemeenschappelijke nationale schrijf- en beschaafde spreektaal.

Met dat al is een schoonklinkende leus als „De taal is gansch het volk" — alsof de taal dus een onvervreemdbaar goed ware, waarmede een volk staat of valt, leeft of sterft — een overspannen romantisch denkbeeld gebleken. De onverbiddelijke geschiedenis toont ons de nuchtere waarheid, dat menig volk, ook zonder vrijwillige verhuizing of verdrijving naar een ander land (als bij de Joden, de negerslaven, de réfugié's en andere volken of volksgroepen 't geval is geweest), door instrooming van en vermenging met andere volksbestanddeelen, vreemde, politieke of alleen cultureele overheersching er toe gebracht is, zijne eigene taal te verwisselen voor eene andere, zonder dat men kan zeggen dat het volk als zoodanig is ondergegaan. De bewoners van Egypte hebben achtereenvolgens verschillende talen gesproken; het Latijn is, om te zwijgen van zijne oudere veroveringen in Italië, overgenomen door Galliërs, Iberiërs, Rhaetiërs en Daciërs, wier oor-

spronkelijke talen slechts zeer geringe sporen in de nieuwe, aangenomene hebben achtergelaten; de Keltische Britten hebben meerendeels hunne taal verruild voor het Germaansche Angelsaksisch; vele Slavische en Baltische stammen hebben vroeger of later het Hoogduitsch, de Bulgaren (in oorsprong een Turksch-Tataarsch volk) hebben een Slavische taal als de hunne aanvaard. Ja, de gissing is gewaagd, dat de sterke afwijkingen der Germaansche talen van hare Indogermaansche verwanten (met name de bekende klankverschuiving) voornamelijk daaraan zijn toe te schrijven, dat hier eene Indogermaansche, Arische taal is overgenomen door een, althans ten deele, niet-Arisch volk. En straks zullen wij van een naderbij liggend en stelliger geval van zelfs herhaalde taaloverneming hebben te gewagen.

Alvorens nu tot het eigenlijke onderwerp over te gaan, dient eenige beperking der overrijke stof uitgestippeld. Vooreerst wil ik dan een kort gewag maken van de vroegste uitbreiding der taal van „middeleeuwsch Nederland, dat wil zeggen.... Nederland, eer er een Nederland was" [3]). Ik bedoel hiermede de vroegste uitbreiding onzer „Nederlandsche" taal in

haren oudsten vorm, het Nederfrankisch Germaansch uit de 6de en volgende eeuwen, toen de Franken uit het Noorden het door de Romeinen reeds lang overheerschte en geromaniseerde Gallië binnendrongen, daar het „Frank(en)rijk", onder het gezag hunner Merowingische vorsten, stichtten en er zich ook vestigden: een ware volksverhuizing en volkplanting, kolonisatie. Zij gaven aan hunne nederzettingen, gehuchten die veelal tot dorpen en steden uitgroeiden, natuurlijk Germaansche, Frankische namen, die, hoezeer ook later, evenals die „Franken" zelf, geromaniseerd, „verfran s c h t", nog heden de welsprekende getuigen zijn gebleven dier tijdelijke taaluitbreiding. Die Frankische vestiging en die „benaming" hunner nederzettingen heeft zich, naar de jongste, vooral ook op die plaatsnamen van Noord-Frankrijk steunende onderzoekingen, nog veel verder uitgestrekt dan men voorheen wel meende. Achtte men vroeger de rivieren de Canche en de Leie, misschien zelfs de Somme, de uiterste zuidelijke grens dier plaatsnamen, thans heeft men tot aan, ja over de Loire Frankische plaatsnamen, b.v. samenstellingen met *-baki*, *-malle*, *-sele*, *-heim* e. a. opgespoord. Al zijn dus deze namen later in Romaanschen mond vervormd, al is de „taalgrens" (voorzoover men daarvan hier

spreken mag) vrij spoedig weer een heel eind noordwaarts teruggeweken, -gedrongen, wij mogen hier inderdaad, in zekeren zin, spreken van eene oudste, zij 't ook slechts tijdelijke uitbreiding van ons taalgebied, ditmaal niet in oostelijke, maar in zuidelijke richting [4]); die, zooals wij weten, in latere eeuwen vervangen is door eene zeer krachtige en langdurige, eerst nu gestuite, „Fransche" noordwaartsche cultuurbeweging.

Voorts vermeld ik slechts pro memorie de overbrenging onzer taal, gedurende de 17de eeuw, naar onze toenmalige overzeesche „bezittingen" — waarvan helaas juist de enkele, die tot echte koloniën, „volkplantingen", zouden uitgroeien, Nieuw-Nederland en Zuid-Afrika [5]), voor ons verloren zijn gegaan —: Oost-Indië (met Ceilon en andere vestigingen in het, thans Engelsche of Fransche, Voor- en Achter-Indië [6]), in Japan, China enz.), Zuid-Afrika, de kust van Guinea, St.-Thomas — waar, schoon nooit onder Hollandsche, maar onder Deensche heerschappij, het Negerhollandsch of eigenlijk Negerzeeuwsch nog heden, schoon snel wegstervend, voortbestaat [7]) —, Nieuw-Nederland — waar eveneens in een verscholen hoekje nog in onzen tijd een schamele rest onzer taal bewaard gebleven en ontdekt is [8]) —, het reeds

door O. Z. van Haren betreurde „verzuimd Brazil", en eindelijk de, meerendeels later gewonnen, hedendaagsche Westindische bezittingen: Suriname en de Benedenwindsche Antillen (Curaçao enz.), in welke het Nederlandsch eene reeds gevormde Creoolsche taal, Negerengelsch of Negerspaansch, genesteld vond en niet heeft kunnen verdringen, slechts eenigermate influenceeren[9]).

Ten slotte herinner ik ook slechts even, eershalve, aan de Nederlandsche woorden — talrijker dan menigeen allicht waant —, sedert de middeleeuwen in 't Fransch, Duitsch, Engelsch, Russisch en andere talen overgenomen[10]), en aan de Nederlandsche plaatsnamen, door onze ontdekkingsreizigers, koopvaarders en visschers gegeven aan tal van landen, streken, zeeën, zeestraten, bochten, baaien, kapen, bergen, rivieren, beken en kreken, die, schoon later niet zelden door Engelsche of andere reizigers, uit onkunde of uit moedwil, herdoopt, over den geheelen aardbol de herinnering aan onze oude zeevaarders bewaren[11]).

II

Alleen de „expansie" in Europa, naar den Oostkant — aan de Zuidzijde, in België, valt,

niet zoozeer geographisch-horizontaal, als wel sociaal-vertikaal, in den loop der v o r i g e eeuwen, veeleer inkrimping, verlies te boeken — zal ons dus bezighouden.

Doch vooraf moeten wij dan, als eerste „étappe" op den veroveringstocht onzer taal, de uitbreiding der „Nederlandsche taal" i n N e d e r l a n d zelf in oogenschouw nemen! Ja, hoe vreemd dit klinken moge, in „Nederland", t. w. in het hedendaagsche „Koninkrijk der Nederlanden". Vrij algemeen is onder het groote publiek, maar ook wel eens bij „zeer"- en „hooggeleerden", nog steeds de voorstelling — geboren uit de zoo begrijpelijke projectie van het beeld onzer tegenwoordige landkaart en harer staatkundige grenzen op de middeleeuwen —, alsof „Nederland", of desnoods „de Nederland e n", reeds in de middeleeuwen en de zestiende eeuw een welbekend en welbeseft „begrip" ware geweest, met dezelfde scherpe staat- en ook taalkundige grenzen als thans; binnen welke dus ook overal een wel oudere, maar toch in woorden en klanken nagenoeg eenzelvige vorm onzer hedendaagsche taal geschreven en gesproken zou zijn. En zoo pleegt men, in toepassing ook op onze noordoostelijke gewesten in die eeuwen, te spreken en te schrijven van „Nederlandsche" geschiedenis, „Ne-

derlandschen" handel, „Nederlandsche" taal en letteren, kunst en wetenschap; niet in den oorspronkelijken, zéér veel ruimeren aardrijkskundigen, maar in den tegenwoordigen, welomschreven, staat- en taalkundigen zin dier benaming „Nederland".

Die voorstelling is echter — er dient telkens weer op gewezen — historisch geheel onjuist en ongeoorloofd. Zoowel de naam als het begrip *Nederland* (of mv.: *Nederlanden*) zijn betrekkelijk jong. Tot in de 15de, 16de eeuw was *Nederland(en)* nog geen eigennaam; het was niets meer dan eene algemeene b e n a m i n g voor: laag land (eng. *low lands*, fr. *pays bas*), evengoed op het land aan den Neder-Rijn of zelfs op de lage streken van Beieren toepasselijk en ook inderdaad toegepast als op deze gewesten. Gaandeweg echter werden deze benamingen, buiten en ook wel binnen deze „lage landen bi der see" zelf, uiteraard zeer dikwijls gebezigd als (nog steeds zeer ruime) n a m e n voor de gezamenlijke of afzonderlijke Noord- of Neder-duitsche kustlanden „van de Schelde tot de Weichsel", of ook ietwat enger „bepaald", gelijk 't in den Reinaert (schoon in ander verband) heet: „tusschen dier Elve entier Somme". Eerst onder en door de Bourgondische en Oostenrijksche heerschappij, van Filips den Goeden tot

Karel V, vooral onder dezen laatste, in den aanvang der 16de eeuw, worden *de Nederlanden* — in 't Fransch *les Pays-Bas* —, soms ook *Nederland*, langzamerhand een min of meer vaste n a a m voor de „pays de par deça", de „landen van herwaerts overe" (hetzij Dietsch of Waalsch sprekend en schrijvend). Oorspronkelijk dus een aardrijkskundige, eerst daarna een staatkundige naam (en begrip), als samenvatting der voorheen zelfstandige staten — oorspronkelijk Duitsche of Fransche leenen —, die nu pas allengs tot een staatkundig geheel samengesnoerd w e r d e n; maar nog geenszins een t a a l- of v o l k e nkundig begrip. Want dat in die oude tijden, ook zonder of vóór den gemeenschappelijken n a a m, wel reeds het b e g r i p, het b e s e f eener taal- of volkenkundige eenheid bestaan zou hebben, zal niet licht iemand beweren. Veeleer het tegendeel: de naam heeft het besef zoo niet gewekt, toch stellig aangekweekt [1]).

En *Nederlandsche t a a l* is dan ook een nòg jongere (eigenlijk dubbelzinnige, immers desnoods ook op de Waalsche gewesten te betrekken) naam [2]); die, door De Vreese bij een breedvoerig onderzoek [3]) 't eerst gevonden in den titel van een Z u i d nederlandsch, te Brussel in 1518 gedrukt boek, weldra vrij ge-

woon, naast het, tot in de 18de eeuw nog veel gebruikte, *Duitsche* (soms *Nederlandsch-Duitsche*, in tegenstelling met *O v e r landsch-Duitsche*), of ook *Vlaamsche*, in de 16de eeuw vooral *Brabantsche*, in de 17de eeuw meer en meer *Hollandsche taal*, en in wedijver met *Nederduitsch*, ten slotte, vooral als officieele naam, de zege heeft behaald.

Die naam *Nederlandsch* gold echter oudtijds, in de 16e eeuw, nog geenszins voor de taal van het gansche t e g e n w o o r d i g e „Koninkrijk der Nederlanden", maar alleen voor de taal, zooals die geschreven en gesproken werd in de zuidwestelijke staten of gewesten: Vlaanderen, Brabant, Limburg, Zeeland, Holland en misschien ook het Sticht Utrecht; waar zich uit de Westnederfrankische volksspraken of dialecten één of meer, nog sterk dialectisch gekleurde en onderscheiden, „Dietsche" of „Duitsche" schrijftalen gevormd hadden, die thans in de wetenschap worden samengevat onder den (zeer jongen, geleerden) term *Middelnederlandsch*.

Deze zuidwestelijke taal nu, in de 16de eeuw reeds meermalen, ja gewoonlijk *Nederlandsch* genoemd, zal zeker ook in de (noord-)oostelijke gewetens van ons tegenwoordige vaderland: Groningen, Friesland, Drente, Oversticht, Zut-

ten en Gelre zonder veel bezwaar gelezen en verstaan zijn. Doch deze gewesten, vaak, ten gevolge van de bovengenoemde projectie, ten onrechte reeds met betrekking tot de eigenlijke middeleeuwen, vóór het Bourgondisch-Oostenrijksch tijdvak, tot de „Nederlanden" gerekend, zijn vanouds, tot in de 16de en 17de, ja ten deele tot op het eind der 18de eeuw, in den eigenlijksten zin des woords „georiënteerd" geweest. Door geen groote rivieren of andere natuurlijke grenzen van hunne oostelijke, Noordduitsche naburen — veeleer door de Zuiderzee en de IJsel van de westelijke — gescheiden; evenals gene bewoond door een bevolking van Sassische of Friesche afstamming en taal; in druk handelsverkeer met de Noordduitsche Hanze- of met de Rijnsteden; kerkelijk — een scheidingslijn, in de middeleeuwen en ook nog later van zoo uitnemend gewicht — wel voor 't grootste deel met Holland en Zeeland samen onder het bisdom Utrecht vereenigd, maar toch voor een kleiner deel behoorende tot de dioecesen Osnabrück, Munster en Keulen; staatkundig eindelijk óf zelfstandig (Gelre) óf twistappels tusschen den bisschop van Utrecht en den graaf van Holland, zijn deze gewesten gedurende de geheele middeleeuwen en nog zeer lang daarna, door ten minste even talrijke

en nauwe banden verbonden gebleven met hunne oostelijke, Noordduitsche en Nederrijnsche naburen als met de zuidwestelijke, verderaf gelegen streken van Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Holland en het Nedersticht. In deze laatste gewesten hadden de Bourgondische hertogen reeds in de 15de eeuw vasten voet gekregen; en van daar uit hebben hunne Oostenrijksche nazaten pas in de 16de eeuw hunne macht over Utrecht en Gelre uitgebreid, om ten slotte al die noordoostelijke gewesten in den nieuwen staat, het Rijk der 17 Nederlanden, in te lijven. Dit geheele geschiedkundig beloop is bekend, maar behoeft toch soms even in herinnering gebracht te worden.

Niet zoo algemeen echter is men zich helder bewust van hetgeen hiermede ten nauwste verband houdt, t. w. dat die noordoostelijke gewesten ook op 't stuk hunner taal en cultuur veel nader verwant waren met hunne oostelijke, Noordduitsche geburen dan met de niet alleen geographisch, maar ook linguïstisch en ethnologisch verderaf gelegen zuidwestelijke, „Nederlandsche" [4]). En van eene eigenlijke literatuur was bij die „rude Vriesen" of „wilde Sassen" (gelijk Vlamingen, Brabanders en Hollanders, als Maerlant, Velthem en Hildegaersberch, in het besef hunner hoogere beschaving, hen plachten

te noemen) nog geen sprake. Er had zich dan ook uit die volkstaal of -talen geen literaire schrijftaal gevormd; alleen een soort van kanselarijtaal was er in zwang voor de eenige geschriften die daar in de landtaal opgesteld werden: oorkonden (voor zooverre niet meer in 't Latijn), rechtsboeken, rekeningen enz., alsmede enkele kronieken en andere historische bescheiden, zonder een noemenswaard streven naar literaire kunst.

Die noordoostelijke, in hoofdzaak Sassisch-Nederduitsche taal verschilde, al waren er overgangen en schakeeringen, over 't geheel in klanken, vormen en woorden aanmerkelijk van de bovengenoemde zuidwestelijke, Westnederfrankische, in de 16e eeuw reeds vaak *Nederlandsch* geheeten schrijftaal. En dat men zich dit onderscheid wel bewust was blijkt uit de verschillende namen, waarmede men die twee talen noemde: de eene heette „Nedersassisch, Saxisch, Oostersch" [5]), of (vooral zuidelijker) ook „Overlandsch"; de andere („onse") „Nederlandsche", soms ook „westersche Nederlandsche tale" of „sprake". Uit de eene werd in de andere „overgezet": het waren twee wel onderscheiden talen [6]). Daarentegen was die Nedersassische of „Oostersche" taal inderdaad dezelfde als die in de aangrenzende Noordduit-

sche landen voor gelijke, maar ook wel voor meer literaire doeleinden gebezigd werd.

Daar had zich reeds gedurende de 14de en 15de eeuw in die Middelnederduitsche taal eene, zij het niet zeer uitgebreide, noch oorspronkelijke, literatuur ontwikkeld, vanouds grootendeels bestaande uit vertalingen of „omschriften" van de voortbrengselen der hooger ontwikkelde Middelhoogduitsche en Middelnederlandsche; tengevolge waarvan die taal ook reeds vroeg doorspekt was met vele vreemde, vooral Hoogduitsche elementen. Zoo van twee zijden, uit het Zuiden en uit het Westen, bedreigd door hare naaste verwanten, draagsters eener hoogere cultuur, heeft het Nederduitsch — het is welbekend — ten slotte het onderspit gedolven, zoodat het in 't midden der 17de eeuw als literaire schrijftaal wegkwijnt, sterft, en voortaan alleen nog als gesproken volkstaal voortleeft.

Doch ruim een eeuw vroeger heeft die „Oostersche" schrijftaal aanstalten gemaakt om harerzijds de genoemde noordoostelijke gewesten van ons tegenwoordig vaderland geheel te veroveren. Deze uitbreiding van haar gebied dankte zij grootendeels aan de Hervorming: vele geschriften, door aanhangers der Luthersche, Mennonietische en andere stroomingen in

die Nederduitsche taal geschreven of daarin uit het Hoogduitsch vertaald, werden door de drukkunst in de noordoostelijke gewesten verspreid en met gretige belangstelling door honderden geloovigen gelezen [7]). Ja, die „Oostersche" taal werd ook zelfs, met het oog op de verspreiding in heel Noord-Duitschland, gebezigd door Friesche en Geldersche schrijvers als Menno Simons en Anastasius Veluanus, wier moedertaal daarvan zeker vrij ver afstond. Kortom, in de eerste helft der 16de eeuw scheen het geruimen tijd, alsof niet onze „Nederlandsche", maar die „Oostersche" taal, schoon uit Noord-Duitschland afkomstig, voorbestemd was om de algemeene schrijftaal onzer tegenwoordige noordoostelijke, nu „Nederlandsche" gewesten te worden [8]). Maar evenals zoo menigmaal, is ook hier het beloop der staatkundige geschiedenis beslissend geweest voor de lotgevallen der taal. De in spijt van langdurigen, hardnekkigen weerstand eindelijk toch geslaagde onderwerping dezer gewesten door Karel V heeft ten slotte ook aan de „Nederlandsche" taal der „Westersche" of Bourgondisch-Oostenrijksche landen de zege verschaft over die „Oostersche". De nauwere vereeniging met Holland en Zeeland en met de overige zuidelijker gelegen, „patrimoniale" gewesten, eerst onder Karel V

en Philips II, daarna in den opstand en den vrijheidsoorlog, eindelijk in de Republiek der 7 Vereenigde Nederlanden, heeft — maar niet dan na een langdurig en langzaam proces van assimilatie, dat eerst in de 17e eeuw zijn beslag heeft gekregen — aan de eerste den voorrang verzekerd.

Daarmede was aan de Republiek eene nationale schrijftaal verzekerd; die, in den aanvang der 17de eeuw ook in Holland en Zeeland nog vrij wat duidelijker dan thans gewestelijk genuanceerd, in den loop dier eeuw meer en meer Hollandsch gekleurd — in zooverre te recht door de bewoners der andere provinciën ook met dien naam genoemd —, eerst tegen het einde dier eeuw geheel één en vrij was van alle gewestelijke schakeering. Maar hoe ver de schrijf- en vooral de spreektaal b.v. in Twente en Drente, maar denkelijk ook in Groningen en zelfs Gelderland (om van Friesland, met zijne eigene, oude taal, niet te spreken) gedurende die 17de eeuw nog van dat Hollandsch afstond, blijkt niet alleen uit de minachting, waarmede de Overlandsche taal dier Drentsche, Twentsche, of ook Westfaalsche (dat maakte nog nauwelijks verschil) „moffen", „knoeten", „poepen" enz., als b.v. Jonker Barent van Grevelinckhuysen in Coster's Teeuwis de Boer, door de Holland-

sche kluchtspeldichters aan den spot der toeschouwers werd prijsgegeven; maar ook uit het bekende „testimonium paupertatis", dat de Drenten zich zelf gaven, toen zij aan de Synode van Dordrecht moesten verzoeken de reeds gedane keuze van twee predikanten ook uit hun gewest — gelijk uit de andere zeven — voor de revisie der Statenoverzetting van den Bijbel weer te niet te doen, omdat „de Nederlandtsche taale in hun landtschap niet wel bekent was" [9]).

Wanneer wij nu verder oostwaarts gaan, willen wij eerst vaststellen dat de vergrooting van ons taalgebied in de 17de eeuw het natuurlijk gevolg, de „uitstraling" — dit is wel het rechte woord! — is geweest van den schier weergaloozen, slechts door dien van het oude Griekenland overtroffen groei en bloei van ons kleine land, inzonderheid Holland en Zeeland, in die roemrijke „gouden eeuw"; toen zich, als vrucht en loon van den langen, bangen strijd om de onafhankelijkheid, op elk gebied een door dien strijd gestaalde en verhoogde span- en veerkracht openbaarde; toen een wonderbaarlijke rijkdom aan ondernemingsgeest en vernuft, te groot voor de enge grenzen onzer Republiek, overal daarbuiten een uitweg en een arbeidsveld zocht; toen men, „waarheen men

zich ook keerde of wendde", niet alleen „op alle reeën en zeeën", maar ook in alle takken van handel, nijverheid, techniek, kunst en wetenschap „d'Hollander en den Zeeuw" onder de voorsten vond; waarbij alleen niet vergeten, maar dankbaar herdacht dient het groote aandeel, dat niet alleen de overige der zeven provinciën, maar vooral ook de uitwijkelingen uit Brabant en Vlaanderen aan dien groei en bloei hebben gehad [10]). Fabrieken en trafieken bloeiden, er was import, export en vooral transport van allerlei stoffelijke goederen. Maar ook geestelijke goederen en waarden werden, als men hierbij dien handelsterm mag gebruiken, „uitgevoerd": techniek, wetenschap, kunst, letteren, taal, kortom een eigen, hooge cultuur, meestal gedragen en gewijd door den godsdienst. Want bij onze voorouders, wel te recht door Potgieter steeds weer „vroom en vroed" geheeten, maar stellig te gelijker tijd meestal nuchtere „zakenmenschen", mocht slechts voor één hooger belang dat van den handel en zijn winst wijken: dat van den godsdienst; boven, of voor 't minst naast de „commercie" of de „negotie" — puristen waren zij over 't algemeen geenszins — gold voor hen de „religie". En die beide, godsdienst en koophandel, gesteund door het gezag onzer Republiek, zijn dan ook de

groote machten geweest, die onze taal in den vreemde verbreid, haar geruimen tijd invloed verleend hebben.

Richten wij thans onzen blik naar het oosten, buiten de door Karel V's Bourgondische kreits getrokken, later door Maurits' en Frederik Hendrik's veroveringen op de Spanjaarden herwonnen of uitgezette grenzen onzer Republiek. Slechts even zij dan nog herinnerd aan de oudere, middeleeuwsche kolonisaties, sedert Karel den Grooten meermalen herhaald, van vele gedeelten van het, oorspronkelijk Sassische of ook Slavische, land aan en over de Elve, met Friesche en Nederfrankische (Vlaamsche, Brabantsche, Hollandsche, Stichtsche) nederzettingen: landbouwers, ontginners en vooral bedijkers in en om Hamburg, in Holstein, Mecklenburg, Voor-Pommeren, de Altmark (Brandenburg), ja tot in 't eertijds, naar Vondel's woorden, „vette land van Pruyssen" [11]). Slechts even, omdat men in deze streken wel de op grond der historische berichten te verwachten sporen van Nederlandschen „invloed" (in eigenen in figuurlijken zin) inderdaad vindt in bouwtrant van kerken en huizen, in landbouw en dijkage, en ook in plaats- en persoonsnamen, maar in de daar nu gesproken dialecten met moeite thans nog duidelijk Nederlandsche be-

standdeelen kan onderkennen. Immers wegens de nauwe verwantschap der Nederlandsche (Nederfrankische) en Nederduitsche (Nedersassische) talen kan men, na zooveel eeuwen samenlevens, slechts hier en daar hetgeen aan de eerste ontleend kan zijn onderscheiden van hetgeen aan beide gemeen en vanouds eigen is [12]). Toch mag men hier in 't algemeen zeker wel een overouden, maar niet geringen invloed onzer taal vermoeden.

III

Wij vangen dan onze, in meer dan één zin „ommelandsche reis" aan in Oost-Friesland, wel het oudste, sterkste en langst gehandhaafde „buitenwerk" onzer taal. Dat deze daar langen tijd groote beteekenis heeft gehad is in 't algemeen zeker welbekend en ook meer dan ééns beschreven [1]): men heeft allicht wel eens gehoord van de Hollandsche gevels, opschriften, namen enz. te Emden. Doch de breedte en diepte van dien Nederlandschen invloed mag toch nog wel eens weder open uitgemeten worden.

Onder den naam Oost-Friesland wordt, in taalkundigen zin, meestal niet alleen de thans nog aldus geheeten Pruisische provincie

verstaan, maar heel het kustland tusschen L a u w e r s en Wezer, aan b e i d e zijden van Eems en Dollard, dus met inbegrip (van het noordelijk deel) onzer provincie Groningen; in tegenstelling zoowel met Westerlauwersch Friesland — onze provincie Friesland en het vanouds „W e s t-Friesland" geheeten noordelijk deel onzer provincie Noord-Holland — als met de N o o r d-friesche kuststrook van en de eilanden („halligen") langs Sleeswijk. En deze samenvatting of hereeniging van Groningen en Oost-Friesland wordt hier gewettigd zoowel door het gelijke lot, in die beide gewesten aan het Friesch ten deel gevallen, als door het grootendeels gelijksoortig later beloop hunner taalgeschiedenis.

De lotgevallen van twee nauwverwante talen zijn niet altijd gelijk: zij kunnen ook wel zéér onderscheiden zijn! Terwijl de Engelsche, naar alle windstreken, over den ganschen aardbol verspreid, thans de meeste aanspraken heeft en doet gelden op de wereldheerschappij, is haar naaste, Friesche verwante, minder fortuinlijk, binnen de aloude grenzen bepaald gebleven; ja heeft zij zich ook daar, ondanks herhaalde hardnekkige pogingen, telkens meer aardrijkskundig beperkt en langen tijd maatschappelijk tot den rang van een dialect vernederd gezien. In alle „Zeven Friesche zeelanden" heeft de

eigene Friesche taal vroeger of later het veld moeten ruimen of althans onderdoen voor hare Germaansche verwanten: Nederlandsch, Neder- of Hoogduitsch of Deensch. De Westfriesche taal is in ons West-Friesland (Noord-Holland), behalve wellicht op enkele plaatsen [2]), reeds zeer vroeg uitgestorven, verdreven door het Hollandsch-Nederlandsch (trouwens niet zonder daarin talrijke sporen achter te laten). Tusschen Vlie en Lauwers daarentegen heeft zij eerst veel later, alleen als schrijf- en beschaafde spreektaal, aan dat Nederlandsch den voorrang moeten afstaan, maar is zij als volksspreektaal blijven voortleven, in zekere mate zelfs als schrijftaal herleefd.

Doch in Groningen hebben in den loop der eeuwen drie, in het eigenlijke Oost-Friesland zelfs vier talen elkaar achtereenvolgens den voorrang betwist. Eerst is de Oostfriesche landtaal in beide gedeelten, beoosten en bewesten den Dollard, als schrijftaal door het Nedersassisch vervangen [3]). En al kan men hier, zoowel in de nu Duitsche als in de andere bovengenoemde, thans Nederlandsche, streken van eene eigenlijke literatuur slechts met zeker voorbehoud spreken, gedurende de twee eeuwen harer heerschappij als schrijftaal (c. 1450—1650) zijn er in dat Nedersassische „Oostersch"

in Groningen en Oost-Friesland toch vele, soms met ingelaschte historische liederen, zege-, spot- of klaagdichten verlevendigde kronieken (door Eggerik Beninga, Sicke Benninge, Abel Eppens, Johan Rengers van ten Post e.a.) en een menigte godgeleerde en stichtelijke geschriften (door Menno Simons, Menso Alting, Ubbo Emmius, Daniel Eilshemius e.a.) samengesteld, die om hun inhoud groot belang hebben gehad of nog hebben [4]).

Maar ook — wat meer zegt — als volksspreektaal heeft het eigenlijke Oostfriesch tusschen Wezer en Lauwers moeten wijken voor het Nedersassisch; al heeft het zich in enkele afgelegen streken, als het noordelijke Harlingerland en het moeilijk toegankelijke Sa(gel)terland tot in de 17de eeuw of zelfs tot heden, min of meer gewijzigd, kunnen handhaven [5]). Elders schijnen de sporen, door de oude Friesche taal achtergelaten in de haar vervangende Sassische, uiterst schaarsch. Immers al gaan de meeste bewoners van het thans Duitsche Oost-Friesland er nog altijd prat op „Friesen", geen „Duutskers" te heeten en ook „Friesch" te spreken [6]), dat „Friesch" is inderdaad, evenals het nagenoeg gelijke Groningsch, niets dan Nedersassisch met enkele geringe Friesche achterblijfselen.

Daarentegen springt de jongere, maar langdurige en diepgaande invloed van ons Hollandsch-Nederlandsch op diezelfde volkstaal van Groningen en (in slechts weinig geringere mate) van Oost-Friesland aanstonds in het oog. Men hoeft niet alleen Molema's Woordenboek der Groningsche volkstaal of Ter Laan's Nieuw Groninger Woordenboek, maar ook Doornkaat-Koolman's woordenboek der hedendaagsche (ten onrechte dusgenaamde) „Oostfriesche", d. i. Nedersassische, Plat- of Noordduitsche taal, of enkele stukjes uit Dunkmann's Ostfriesisch-plattdeutsches Dichterbuch slechts even in te zien om slag op slag echt Nederlandsche, uit Holland geïmporteerde klanken, woorden, zegswijzen, spreekwoorden enz. te ontmoeten [7]).

Deze breede en diepe invloed in de Nedersassische volksspreektaal van Oost-Friesland is het bezinksel der twee eeuwen heugende heerschappij onzer Nederlandsche taal als schrijf-, kerk- en schooltaal in een aanzienlijk deel van dat gewest. Het Nedersassisch, eigenlijk zelf een indringer, heeft in Groningen, na twee eeuwen van heerschappij, als schrijftaal en als beschaafde spreektaal alleen het Nederlandsch boven zich moeten erkennen. Doch in Oost-Friesland is het in 't gedrang geraakt

tusschen t w e e mededingende indringers, die, te zamen haar verdringende, wederom bijna twee eeuwen lang (c. 1650—1850) met elkaar om den voorrang gedongen hebben: het Hoogduitsch [8]) van het groote, maar door den 30-jarigen oorlog verscheurde en verarmde, machtelooze Heilige Roomsche Rijk, en het Nederlandsch van de kleine, maar door den 80-jarigen oorlog gestaalde en samengesmede, van levenskracht overstroomende, rijke, machtige en aanzienlijke Republiek der 7 Vereenigde Nederlanden.

Bij deze, gelijk bij alle verdere veroveringen onzer taal aan de oostgrens onzer Republiek heeft zeker ook het drukke scheepvaart- en handelsverkeer, hier vooral van de snel aanwassende havenstad Emden, met de Nederlandsche steden een groote rol gespeeld. Maar de voornaamste factor is, hier althans, stellig de godsdienst, de kerk geweest; dezelfde macht, die gedurende de middeleeuwen in heel West-Europa aan het uitheemsche Latijn, in Oost-Europa aan het Grieksch zijne heerschappij heeft verzekerd, maar die ook zoo vaak, als b.v. in Vlaanderen, het plechtanker is gebleken der onderdrukte of door vreemden invloed bedreigde inheemsche landtaal.

Onder het Oostfriesche volk — hier en verder nu in den thans gewonen, beperkten zin van inwoners van het graafschap Oost-Friesland —, vanouds vol ijverige belangstelling voor de vraagstukken van godsdienst en kerk, vond de Hervorming dadelijk grooten aanhang; zoowel de oudere Luthersche, de meer Zwingliaansche en de verschillende Doopersche richtingen (van Melchior Hofmann, Menno Simons e.a.) als de jongere Calvinistische. Reeds in den aanvang der 16e eeuw werden er vele preeken en stichtelijke traktaten, maar ook godgeleerde vertoogen en strijdschriften over de aanstonds opgekomen, verdeeldheid en twist zaaiende, leerstellige vraagstukken gedrukt en verspreid; aanvankelijk echter alle nog in de toenmalige Nederduitsche landstaal [9]).

Aanzienlijk werd het Gereformeerde element — vooral in het welvarendste gedeelte van het land, het aan den Dollard, tusschen Eems en Leibocht gelegen Krummhorn, en met name te Emden — versterkt in de tweede helft der 16de eeuw, den tijd der geloofsvervolgingen. Ik behoef slechts even in herinnering te brengen hoe dit gedeelte van Oost-Friesland, bovenal de stad Emden, in dien tijd het toevluchtsoord is geweest voor duizenden Nederlanders, die om den geloove reeds aanstonds na 1553 (na

de troonsbestijging van „Bloody Mary") uit Engeland, de eerste wijkplaats, maar vooral na de komst van Alva uit alle (Dietsche en ook Waalsche) gouwen [10]) de wijk moesten nemen naar dit land, waarover Alva's ijzeren hand zich niet uitstrekte. Immers Oost-Friesland stond wel, als deel van het Duitsche Rijk, onder den Keizer, maar maakte geen deel uit van zijne Bourgondisch-Oostenrijksch-Spaansche erflanden. Emden mocht voortaan met recht de „herberg van Gods verdrukte gemeente," de „moederkerk der Nederduitsch-Hervormde Kerk" heeten. Daar is in 1571 de eerste nationale Synode gehouden; daar hebben langer of korter tijd Gnapheus, Micron, Utenhove, Marnix en tal van andere bekende Nederlandsche vluchtelingen vertoefd; daar zijn verschillende Nederlandsche bijbelvertalingen (zooals die van Utenhove in 1556 en de beroemde voorlooper van den Statenbijbel, de zoogenaamde Deux-Aes-Bijbel, in 1562), psalmboeken, geloofsbelijdenissen, catechismussen en andere godsdienstige of godgeleerde geschriften gedrukt door uitgeweken Hollandsche, Vlaamsche, Brabantsche en andere Nederlandsche boekdrukkers [11]).

Met deze „refuge" had ook de „Nederlandsche" taal hare intrede in Oost-Friesland gedaan. Maar het was en bleef voorshands alleen

een taal van en voor de ballingen, die ook na 1578 meerendeels naar Holland terugkeerden of, van elders afkomstig, mede daarheen gingen. Die Nederlandsche boeken waren, evenals de te Londen, Straatsburg e.e. „in de verstrooiing" gedrukte, alleen bestemd voor gebruik in eigen kring en voor export in de Nederlanden. Het Nedersassisch bleef niet alleen steeds de volksspreektaal der ingeborene Oostfriezen, maar in den eersten tijd ook hunne kerk- en schooltaal, zoowel bij de Lutherschen als aanvankelijk, na de scheiding tusschen de beide gezindten in 1554, ook bij de Gereformeerden. Ja, in Groningerland en Drente geboren predikanten, als b.v. de bovengenoemde Menso Alting, preekten en schreven te Emden eveneens in 't Nederduitsch, dat hun toen denkelijk, als de literaire vorm hunner eigene spreektaal, ook nog gemakkelijker zal gevallen zijn dan het uit 't Z.W. „ingevoerde" Hollandsch-Nederlandsch.

Maar terwijl nu in 't vervolg bij de Lutherse gemeenten, onder invloed van het Luthersche hof — dat Hoogduitsch schreef en misschien ook wel sprak, althans een Hoogduitschen hofprediker had — het Nederduitsch reeds vrij spoedig, in de eerste helft der 17de eeuw, voor het Hoogduitsch moest wijken, verdrong, schoon

iets later, toch niet minder doortastend, het Nederlandsch de landtaal in de Gereformeerde (en waarschijnlijk ook in de Doopsgezinde) gemeenten der ingezetene Oostfriezen. Deze aanvankelijk bevreemdende — immers eerst later, lang na den tijd der groote uitwijking van Nederlanders naar Emden beklonken — overgang van Nederduitsch tot Nederlandsch zal wel voor een deel zijn toe te schrijven aan den invloed der talrijke Nederlandsche vluchtelingen, die niet naar hun geboorteland waren teruggekeerd. Maar toch zeker ook en voornamelijk aan den nauwen en toen zoo krachtigen, kerkelijken band tusschen de Gereformeerde gemeenten in Oost-Friesland en de weldra stevig gevestigde Hervormde (Gereformeerde) Kerk in de Nederlanden; en ten slotte, lest best, aan de aantrekkingskracht der snel en sterk aanwassende Republiek.

Want ook de staatkunde heeft hier een niet geringen invloed geoefend. Oost-Friesland, vanouds evenals de andere Friesche gewesten door inwendige twisten en veeten verscheurd, werd sedert het einde der middeleeuwen bestuurd door de Sirksena's, een „hoofdlingen"-geslacht, dat door den Keizer in 1454 met Oost-Friesland als graafschap beleend was. Drie eeuwen lang, tot 1744, hebben zij geregeerd, zonder

groote macht en luister, in gedurigen strijd met de stenden, vooral met de stad Emden. Tijdens de Hervorming koos de Graaf partij voor de Luthersche richting, die sedert aan het hof bleef heerschen, terwijl een groot deel der bevolking, als gezegd, meer Zwingliaansch- of Doopersch-, later vooral Calvijnschgezind was. De strijd tusschen de Luthersche en de Calvijnsche theologen, voornamelijk over het avondmaal, werd nog van aard veranderd en verscherpt, toen de twee zonen van gravin Anna na haar dood in 1575 voor de twee verschillende gezindten partij kozen: de oudste, Edzard begunstigde de Lutherschen, vooral in Norden en Aurich gezeten, Johan de Gereformeerden. Het werd een openlijke burgeroorlog tusschen graaf Edzard en het Gereformeerde deel des volks; waarbij de eerste den steun zocht van den Katholieken Keizer en diens bondgenoot Spanje, de laatsten, onder aanvoering van 's graven jongeren broeder, daarentegen zich wendden tot de natuurlijke en naburige beschermers van hun geloof, de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. Dezen, zeker niet ongenegen in dit troebele water te visschen, en sedert de „reductie" van Groningen (1594) in staat ook in die streken hunne macht te doen gevoelen, traden na een openlijken opstand te Emden,

waarbij het Gereformeerde volk de bovenhand kreeg, als bemiddelaars op. Zij „dicteerden" — naar inhoud en ook in den vorm, immers in het Nederlandsch — in 1595 te Delfzijl een verdrag, waarbij te Emden alleen de Gereformeerde belijdenis werd toegelaten (de Luthersche werd er tot 1748 inderdaad slechts, onder allerlei beperkende en vernederende voorwaarden, geduld), en waarbij de Staten-Generaal het recht kregen in Emden en Leeroord Staatsche bezettingen te leggen; die er ook tot 1744 zijn gebleven en, ondanks de vele vreemde elementen in die troepen, toch zeker het hunne hebben bijgedragen tot uitbreiding en handhaving onzer taal.

Laat ik hier verder slechts terloops er aan herinneren, dat de politiek der prinsen van Oranje altijd meer het oog ook op dit naburig gewest gericht heeft gehouden dan die der Staten, vooral van Holland, die den blik meer naar de zee en de overzeesche bezittingen wendden [12]). In dit verband dient hier ook even gewag gemaakt van het beraamde, maar afgesprongen huwelijk der jongste dochter van Frederik Hendrik met den jongen aanstaanden graaf van Oost-Friesland Enno Lodewijk, die, evenals zijne broeders, grootendeels hier te lande was opgevoed.

Door dit alles werd het gebruik der Nederlandsche taal zeer bevorderd. Doch alleen in de Gereformeerde gemeenten; niet in de Luthersche! Want nadat het grafelijke hof de Luthersche belijdenis en daarmede de Hoogduitsche taal had aanvaard, en deze laatste reeds tijdens gravin Anna, omstreeks het midden der 16de eeuw, door haren kanselier Ter Westen voor de grafelijke kanselarij was ingevoerd en dus sindsdien voor alle van daar uitgaande brieven — behalve die aan de Staten Generaal — en andere staatsstukken werd gebezigd [13]), werd dat Hoogduitsch in den loop der 16de eeuw niet alleen de taal van den adel, de landsregeering en het gerecht, maar natuurlijk eerst en vooral de kerk- en schooltaal der Luthersche gemeenten. Zoo werd de strijd om de confessie ook een taalstrijd: Hoogduitsch beteekende Luthersch, Nederlandsch Gereformeerd. De hartstocht, waarmede men voor een dier talen streed of scheen te strijden, gold echter niet zoozeer die taal zelf, om haar zelve, maar alleen de dierbare, alleenzaligmakende geloofsbelijdenis, waarvan die taal het uiterlijk kenteeken was! De Oostfriezen zijn ook in hun „odium theologicum" goede Nederlanders van den ouden stempel geweest!

De eigenlijke heerschappij (zij 't ook gedeeld met het Hoogduitsch) der Nederlandsche taal in Oost-Friesland dagteekent evenwel pas van het midden der 17de eeuw; zeker niet toevallig juist het hoogtepunt van den bloei onzer Republiek! Van dien tijd af is zij twee eeuwen lang niet alleen in de Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten kerk- en schooltaal geweest, maar heeft zij ook buiten de kerk en de school in een groot deel van het land, zeker althans in de voornaamste stad Emden, eene overwegende plaats in het gansche openbare leven bekleed. Wat noch de instrooming der talrijke vluchtelingen, noch de confessie alleen geheel had vermocht deden, als gezegd, de nauwe kerkelijke verbinding met de Hervormde Kerk in de Republiek, het daarmee samenhangend bezoek onzer universiteiten, daarnaast de drukke handel en scheepvaart op onze havens, en eindelijk de genoemde militaire bezettingen; kortom het aanzien en de macht van de Nederlandsche Kerk en den Nederlandschen Staat.

Vooral het bezoek der universiteiten heeft blijkbaar grooten invloed geoefend. Gelijk later in de 19de eeuw de „Kapenaars" uit Zuid-Afrika hier te lande kwamen [14]), en nog thans Duitschers en Hongaren (door de oude studiebeurzen gelokt) te Utrecht komen studeeren,

zoo trokken in de 17de, 18de en 19de eeuw, vooral nadat de oostelijk en zuidelijk gelegen Duitsche universiteiten Luthersch geworden of in verval geraakt waren, de Gereformeerde theologische Faculteiten onzer Hoogescholen van Franeker (1585), Groningen (1614) en later ook Utrecht (1636) zeer vele studenten, meerendeels, maar toch geenszins uitsluitend theologanten. Te Groningen meldden zich reeds aanstonds in de twee eerste jaren na de oprichting 25 Oostfriezen aan; in de eerste eeuw (1614—1714) studeerden aldaar 595, in de tweede (1714—1814), ondanks den overgang onder Pruisisch bestuur in 1744, nog 332 Oostfriesche studenten [15]). Wat zulk een verblijf beteekende is duidelijk: al werden alle colleges natuurlijk nog in 't Latijn gegeven, de lezing der stichtelijke en godgeleerde literatuur, bovenal de omgang met de overige studenten en de burgerij maakte deze Oostfriezen vertrouwd met onze taal, die zij, onder den indruk van de hoogere beschaving in de Republiek, leerden beschouwen als den beschaafden, literairen vorm hunner Nedersassische volkstaal, die ook in Duitschland reeds „plat" geheeten [16]) en onwaardig gekeurd werd in eene openbare kanselrede of in geschrifte gebruikt te worden. In hun vaderland teruggekeerd, gingen zij dus

vanzelf, naar Hollandsch voorbeeld, die Hollandsche taal in de preek, in de catechisatie en in geschrifte bezigen [17]); niet het Hoogduitsch, dat vooreerst veel meer van hunne eigene, natuurlijke taal verschilde en ten tweede nu eenmaal een hatelijke, wijl Luthersche kleur en smaak had. Bovendien werden op den duur verscheidene Oostfriezen hier te lande beroepen [18]), die later weer naar hun vaderland terugkeerden; terwijl omgekeerd, althans later, niet alleen Groningers, Drenten en Friezen, maar ook volbloed Hollanders in Oost-Friesland hun werkkring vonden. Gereformeerd Oost-Friesland was kerkelijk een „buitenprovincie" onzer Republiek geworden.

De verdere geschiedenis onzer taal in Oost-Friesland, haar „opgaan, blinken en verzinken", hangt ten nauwste samen met de staatkundige geschiedenis van dat gewest. Ook hier is de uitwendige taalgeschiedenis een deel der volksgeschiedenis. Na het uitsterven der Sirksena's kwam het land in 1744 aan den koning van Pruisen, die van den Keizer het recht van opvolging had gekregen. Het bleef aan Pruisen tot 1807, toen het bij het pas opgerichte koninkrijk Holland gevoegd werd, waarmede het in 1810 door Napoleon bij Frankrijk werd ingelijfd. In 1813 door Pruisen bevrijd, werd het

echter in 1814 aan Hannover toebedeeld, waarmede het ten slotte in 1866 weder aan Pruisen kwam. Gaan wij nu nog kortelijk de wederwaardigheden onzer taal onder al deze lotswisselingen na.

In de eerste plaats was zij dus van omstreeks 1650 tot 1850 in de Gereformeerde (en Doopsgezinde) gemeenten de gewone officiëele k e r k t a a l, niet alleen voor de godsdienstoefening (preek, gebed en gezang), maar ook voor catechisatie, kerkeraadsnotulen, attestatiën enz. Enkele feiten mogen volstaan [19]).

In 1648 is de oudste bekende (allicht niet de eerste) Nederlandsche preek, die te Emden (door een te Emden geboren predikant, die in Groningen en Bremen gestudeerd en eerst in Holland gestaan had) is gehouden, te Groningen gedrukt. Het platteland volgde over 't geheel wat later, maar toch vrij spoedig het door de stad gegeven voorbeeld. Van den predikant, die van 1650 tot 1674 te Jemgum (= Jemmingen) stond, bericht een tijdgenoot (NB. i n 't Nedersassisch!), dat hij de laatste was, die „up sin Plump Nedersax hefft gepredigt". Johannes Cloppenborg (blijkens zijn naam zelf uit Oldenburg afkomstig, genan en zeker wel bloedverwant van „Haentje Klopper" uit Vondel's Hekeldichten) was de eerste, die in 1658

in dat zelfde Jemgum Hollandsch preekte. Maar reeds omstreeks 1650 worden terzelfder plaatse de Hollandsche psalmen van Datheen ingevoerd (nog wel door een in de Paltz geboren predikant!), in plaats van de tot dusverre gezongen Hoogduitsche (allicht een kwade ruil, zouden wij nu gissen!). In dienzelfden tijd (1651) werd ook het laatste Nederduitsche gezangboek voor de Gereformeerde gemeente te Emden gedrukt; in het volgend jaar 1652 verscheen te Hamburg het eerste Nederlandsche. Was de Nederlandsche geloofsbelijdenis van 1566 nog in 1630 in Nedersassische overzetting verschenen, in 1677 werd, omgekeerd, de Emder catechismus, „eertyts in Saxsche Taale... vervattet", volgens opdracht van den Emder kerkeraad „in onze tegenwoordige Tale overgeset" of, gelijk het in de handelingen des Kerkeraads luidt, „tot een beter en soeter taal overgebragt". Zelfs vertaalt een Waalsch predikant in 1677 zijne eigene Fransche preeken in het Nederlandsch! Vele predikanten waren trouwens, als gezegd, geboren Hollanders; althans later. Terwijl tusschen 1600 en 1650 onder de 18 te Emden dienstdoende predikanten zich nog geen enkele Nederlander bevond — 11 waren „Duitschers" uit het overige Duitschland [20]), 6 Oostfriezen, 1 was een Waal —, waren

van de 23 predikanten uit de tweede helft der 17de eeuw 11 Oostfriezen (waarvan 2 vroeger in Holland gestaan hadden), 7 Hollanders en 5 Duitschers (waarvan ook 1 vroeger in Holland had gestaan). Steeds krijgt men denzelfden indruk: omstreeks 1650 neemt de Hollandsche invloed overal sterk toe.

In het laatste kwartaal der 17de eeuw was dan ook het overwicht van het Nederlandsch, als kerktaal, te Emden en in heel het Gereformeerde deel van Oost-Friesland verzekerd; slechts in enkele gemeenten was er een Hoogduitsche predikant. En zoo is het over 't algemeen de heele 18de eeuw door gebleven [21]).

Evenwel vinden wij in diezelfde eeuw ook de eerste sporen van een strijd over de heerschappij onzer taal in de kerk. En dit zal wel verband houden met de politieke omstandigheden. Hadden de Gereformeerden tot dusverre hunne blikken steeds naar 't Westen gericht en in de Staten-Generaal hunne natuurlijke beschermers gezien, nu daagde er in het Oosten eene andere macht op, die de onze eenmaal zou overvleugelen: die van den, eveneens Gereformeerden, Grooten Keurvorst van Brandenburg en zijne nazaten, de koningen van Pruisen, straks Frederik den Grooten! Reeds lang vóór 1744 doet zich die invloed in Oost-Friesland

ook in deze aangelegenheid gevoelen. Zoo werd te Emden in 1686 op krachtigen aandrang van den magistraat althans één Hoogduitsche predikant beroepen; hetgeen trouwens reeds vroeger in de gemeente bepleit was, o.a. als een lokmiddel tot kerkbezoek en wellicht overgang van Lutheranen! [22]) Na zijn dood werd echter weder een Hollandsch sprekende predikant beroepen, en bij een volgende vacature alleen op hernieuwden aandrang van den magistraat een Duitsch sprekende [23]). Doch na den overgang van Oost-Friesland aan Pruisen werd de tegenstelling tusschen den magistraat en den kerkeraad verscherpt. Eene vacature in 1750 gaf aanleiding tot langdurige moeilijkheden. De kerkeraad gaf, bij monde van meer dan één (te Emden geboren) predikant, te kennen dat dezen zelf zwarigheid maakten tegen het houden van Hoogduitsche preeken, zoowel omdat zij die taal niet (genoeg) machtig waren, als omdat zij immers „voor stoelen en banken zouden preeken" [24]), aangezien het een „hertseer" voor de gemeente was, een Duitsche preek te hooren, die bovendien ook door geen 20 van de 100 toehoorders verstaan zou worden [25]). Of de magistraat hierop al snedig (maar in een Nederlandschen brief!) antwoordde dat in dit laatste geval „een nette proportie tusschen Leraeren

en Toehoe[r]deren" eischte dat althans 1 der 6 predikanten Hoogduitsch preekte; of hij al onder meer aanvoerde dat de stad Emden tot het Duitsche Rijk behoorde en onder een Hoogduitsch sprekenden koning stond [26]), dat het Hoogduitsch de taal was van het gerecht, van de Latijnsche school, van de Lutheranen, ja dat het uitsluitend beroepen van Nederlandsch sprekende predikanten „soude... schijnen te sweemen na eene connexie met het nabuirige Neerland" [27]), de kerkeraad bleef weigerachtig en zwichtte, na lange briefwisseling, ten slotte alleen voor een stellig bevel uit Berlijn van den Pruisischen koning. Natuurlijk zullen wij ons niet vleien, dat deze gehechtheid aan het Nederlandsch voortkwam uit zuivere liefde voor onze taal om haarszelfs wil; deze was alleen een sjibbolêt der Gereformeerde orthodoxie tegenover hare reeds meer „verlichte" Luthersche tegenpartij. Evenmin trouwens als het Frederik den Grooten om de Duitsche taal zelve te doen was: zulke „alduitsche" ideeën en idealen waren in de eeuw der verlichting in 't algemeen — en zeker aan Frederik den Grooten, den bewonderaar van Frankrijk, die zelf een reeks Fransche werken, geen enkel Duitsch geschreven heeft — even onbekend als een „Groot-Nederlandsch" bewust streven dit was hetzij

aan de Oostfriesche Gereformeerden of aan de burgers onzer Republiek. Maar zeker was er toen van eenig (Groot-)D u i t s c h taalbesef of volksbesef in Oost-Friesland nog evenmin, of minder, sprake. Hoe het zij, de halsstarrigheid van den Emder kerkeraad werd gestraft met een herhaling van het reeds in 1748 uitgevaardigd verbod om de Hollandsche hoogescholen te bezoeken, in plaats waarvan den Oostfriezen Lingen werd aangewezen. Toch bleef de kerkeraad onwillig en wederspannig: telkens weer bij eene vacature beriep hij zich op den afkeer van predikanten en gemeenten beiden tegen Hoogduitsche preeken. Deze tegenstand werd er niet zwakker op, toen Oost-Friesland in 1814 aan Hannover kwam, waarvan een overwicht der lang onderdrukte Lutheranen werd gevreesd; daartegenover bleven de Gereformeerden hoogen prijs stellen op het behoud der Hollandsche taal en het bezoek der Hollandsche hoogescholen. Doch in 1818 verordende het koninklijk Consistorie, dat voortaan in alle Gereformeerde gemeenten om de 4 a 6 weken, door de nieuwberoepen predikanten zelfs om de 2 weken, in 't Hoogduitsch gepreekt zou worden; mede ten bate der inheemsche „candidaten", die tot dusverre bij de uitheemsche (Hollandsche) achtergesteld waren. Een maat-

regel, die aanvankelijk den strijd nog verscherpte en verbitterde [28]). Velen gingen niet ter kerke, wanneer er „Luthersch", d.i. in 't Duitsch gepreekt werd; een goed Gereformeerd, maar Hoogduitsch gezangboek werd afgewezen als „Luthersch"! [29]) Het is dezelfde strijd als bij ons om bepaalde oude drukken van den Bijbel of om de oude psalmberijmingen; trouwens ook de strijd, na 1817 hier te lande gestreden over de invoering der Evangelische Gezangen naast Datheen's psalmberijming, vond in de Oostfriesche „buitenprovincie" der Kerk weerklank, evenals later de Afscheiding van 1836 [30]).

Intusschen waren echter buiten de kerk de tijden toch anders geworden. Hadden de krijgsroem van Frederik den Grooten en de ontluiking der nieuwe Duitsche literatuur Oost-Friesland nog koud gelaten, de vrijheidsoorlog miste zijn uitwerking niet: hij wekte ook daar een Duitschnationaal besef, dat natuurlijk door de gebeurtenissen van 1866, die Oost-Friesland weder aan Pruisen verbonden, en vooral door die van 1870 nog werd aangewakkerd en versterkt. In den loop der 19de eeuw, maar toch vooral pas na 1840, verliest onze taal in de Gereformeerde (Hervormde) kerk gestadig terrein. Men kan dit o.a. aflezen uit het afnemend bezoek

onzer hoogescholen. In 1830 studeerden er te Groningen nog 30 Oostfriezen; het thans nog steeds aldaar bestaande studentengezelschap „Dicendo discimus" is in 1828 door 7 leden der Oostfriesche „Landsmannschaft" „Upstallboom" en 2 Nederlandsche studenten gesticht[31]). Doch sedert 1845 werden er steeds minder, na 1854 geen enkele meer ingeschreven; terwijl ook Utrecht na Heringa's dood (1840) zijn aantrekkingskracht verloor. Wel gingen de aanstaande Oostfriesche predikanten nog een tijdlang voort na hunne studie in Duitschland eenige maanden hier te lande te vertoeven om onze taal te leeren, evenals de hier geboren aanstaande Waalsche predikanten zich nog in Frankrijk of Zwitserland plegen te oefenen. Maar het Gereformeerde Oost-Friesland had zich van Nederland afgewend en den blik naar het Oosten gericht; Halle en Berlijn, ook Heidelberg en Göttingen, hoezeer verder afgelegen — maar dit bezwaar woog minder dan vroeger —, trokken meer, zeker wel niet alleen door de taal, maar ook door de wetenschap. Na 1866 en 1870 ging het Nederlandsch steeds sneller achteruit: in 1865 had in de meeste gemeenten het Hollandsch nog de overhand, in 1878 was het omgekeerd. Vooral de invoering van een Duitsch gezangboek (1871) en een Duitsch

psalmboek (1876) hielpen mede. In 1879 is de laatste Nederlandsche preek te Emden gehouden. Op de dorpen duurde het ook nu wat langer, maar was toch onze taal vóór het begin dezer eeuw overal van den kansel verdreven. In 1881 waren er nog een half dozijn gemeenten, waar slechts ééns per maand Duitsch gepreekt werd; thans heeft het Hoogduitsch overal de alleenheerschappij [32]). Zeker heeft het Pruisische „regiment", dat ook de Poolsche en Deensche talen waarlijk niet ontzien heeft, hiertoe niet minder medegewerkt dan het na 1870 krachtig ontwaakte Duitsche stambesef.

Wat hier over de Gereformeerden gezegd is geldt zeker ook voor de wel kleinere, maar vrij talrijke Doopsgezinde gemeenten van Oost-Friesland, die echter als „stillen in den lande" minder van zich lieten hooren en minder met de overheid in aanraking kwamen [33]). Omstreeks 1870—2 was te Emden, behalve de preek, het eenige overblijfsel van het Hollandsch een klein, jaarlijks aldaar verschijnend almanakje [34]). Tot omstreeks 1880 werd bij de Doopsgezinden te Emden, Leer, Norden e.e. nog uitsluitend of meer of min geregeld Hollandsch gepreekt [35]). Thans behoort ook dit tot het verleden; al is de heugenis er van nog niet verstorven, en al worden de Oostfriesche gemeenten

nog meestal bediend door hier te lande geboren en gestudeerde leeraren, die echter thans allen altijd in 't Duitsch preeken.

Maar het Nederlandsch is in het Gereformeerde deel van Oost-Friesland niet alleen kerktaal geweest. Ook in de s c h o o l, vanouds ten nauwste verbonden met de kerk en van haar afhankelijk, heeft zij geheerscht, èn als voorwerp èn als middel van onderwijs. Nederlandsche schoolboeken, als b.v. de welbekende „Trap der Jeugd", waren er alom in gebruik. Het Hoogduitsch werd er zelfs niet aangeleerd; eerst in 1754 werd dit te Emden door den magistraat geëischt en door den kerkeraad bewilligd, ook ten einde den pas af te snijden aan de voor het zieleheil gevaarlijke concurrentie der Luthersche school, waar men het daar onmisbare, en voor iedereen toch altoos nuttige Hoogduitsch wèl leerde. Maar in de particuliere „bij- of winkelscholen" werden beide talen (niet de tot dialect afgedaalde Nederduitsche landtaal) onderwezen. En in vele Luthersche gemeenten was het Nederlandsch wel geen schooltaal, maar toch ook (te Emden tot 1872) leervak. In den Hannoveraanschen tijd werd echter langzamerhand ook in de Gereformeerde scholen Hoogduitsch de schooltaal, het Nederlandsch alleen nog onderwezen; hetgeen echter

tusschen 1870 en 1880 ook ophield [36]). Eigenaardig is het hoe in den Hollandschen tijd (1807—10) onze Regeering door haar voorbarig, overijverig gebod om in alle scholen en kerken, ook in de Luthersche, Hollandsch te onderwijzen en te preeken, onze taal meer goed dan kwaad gedaan heeft. De onverstandige en onbillijke dwang wekte — evenals later in België — juist afkeer en weerstand; en de maatregel was in de Luthersche gemeenten, waar het Hoogduitsch reeds lang vaste wortels had geslagen, ook eenvoudig onuitvoerbaar. In Aurich en Jever meldde zich, nadat 13 maal in de dagbladen gegadigden voor de betrekking van onderwijzer in het Nederlandsch waren opgeroepen, niemand aan. Ongelukkig had er in de oproeping gestaan dat die onderwijzers zouden dienen „ter bevordering van de kennis der hollandsche taal en van eene beschaavde opvoeding": eene onhandige samenkoppeling, die de laatste oogenschijnlijk van de kennis van het Hollandsch afhankelijk stelde en, aldus verkeerd opgevat, veel verbittering wekte. [37])

Niet minder kenschetsend voor de plaats van het Nederlandsch in Oost-Friesland is het echter, dat het ook door de regeering der stad Emden veelvuldig gebezigd werd. Wel was het niet de officieele taal der stedelijke

kanselarij, die, evenals de grafelijke en als het hof-, het ambts- en het stadsgerecht, in hare brieven (behalve alweer die aan de Staten-Generaal), hare oorkonden, gilderollen, protocollen enz. Hoogduitsch schreef; doch in de verordeningen, die voor de gansche burgerij bestemd waren en door haar verstaan moesten worden, was de magistraat wel genoopt het Nederlandsch te gebruiken. In de eerste helft der 17de eeuw is nog 80 %, in de tweede slechts 4 % dier verordeningen gesteld in de Nederduitsche landtaal, die daarna geheel verdwijnt. Dit verlies komt nu vooral ten goede aan het Nederlandsch. In de vier halve eeuwen van 1600 tot 1800 is het percentage der Nederlandsche verordeningen steeds stijgende, onderscheidenlijk $2^1/_2$, 47, 49, 70 %, terwijl de cijfers voor 't Hoogduitsch zijn $17^1/_2$, 49, 51, 30; zoodat in de tweede helft der 18de eeuw, in den Pruisischen tijd, de Nederlandsche meer dan het dubbel der Hoogduitsche bedragen [38])!

Wat het gebruik als literaire schrijftaal betreft, het volgende. Nadat de uitgeweken Nederlandsche boekdrukkers te Emden in de tweede helft der 16de eeuw voor de „gemeenten in de verstrooiing" vele Nederlandsche boeken gedrukt hadden, verdreef onze taal,

in wedijver met het Hoogduitsch, hare Nederduitsche zuster weldra ook uit de boekdrukkerijen. In den loop der 17de en 18de eeuw daalde het percentage der te Emden gedrukte Nederduitsche boeken van 47 tot 3 % (in 1740; daarna 0), terwijl dat der Nederlandsche van 0 tot 67 (ééns 71) % steeg, dat der Hoogduitsche met 24 begint en met 22 eindigt (maar daartusschen herhaaldelijk 52 bedraagt). Doch tusschen 1801 en 1858 (het laatste jaar) verscheen er jaarlijks nog slechts een enkel of een paar Nederlandsche boeken [39]). Hierbij dient wel in 't oog gehouden, dat, gelijk in de 16de eeuw een Westfries als Menno Simons zich niet zelden van het Oostersch bediend heeft ten einde in heel Noord-Duitschland gelezen en verstaan te worden [40]), omgekeerd in de 17de en 18de eeuw de Oostfriezen voor den afzet hunner vooral theologische producten niet in de laatste plaats op Nederlandsche lezers rekenden; ook hier, gelijk elders, wordt men onwillekeurig aan toestanden in Vlaanderen herinnerd. De Oostfriesche boekhandel stond dan ook na de 16de eeuw in nauwere betrekking met ons land dan met Noord- en Midden-Duitschland [41]).

„Theologische producten". Inderdaad, van poëzie, „fraaie letteren" is hier geen sprake, wel van preeken en godgeleerde of (kerk-)

historische verhandelingen; hetgeen men in dit geval wel niet zal mogen wijten aan het feit, dat de Oostfriezen bij slot van rekening toch niet hunne eigene taal, maar eene in zekeren zin vreemde, aangeleerde taal schreven, doch veeleer aan den Frieschen landaard, vanouds, blijkens het (hoe vaak ook gewraakte, toch allicht niet onjuiste) adagium: „Frisia non cantat, Frisia ratiocinatur", meer tot redeneering dan tot poëzie geneigd, vooral, evenals hunne Nederlandsche stamverwanten en geloofsgenooten, tot theologische, dogmatische disputaties: eene soort van literatuur, die thans voor de meesten onzer, ook voor vele Friezen, weinig aantrekkelijks meer heeft.

Geheel en al ontbreken echter de „schoone letteren" niet. In 1639 verscheen te Groningen „Josephs Droef en Bly-eind Spel,... in III... Spelen vervaetet": een Joseph-trilogie, door den dichter Jan Tönnis of Johannes Antonisz [42]) in 1636 opgedragen aan de burgemeesters van Emden, de stad zijner inwoning. Vermoedelijk is hij dezelfde als „Jan Thonisz, een afvallich Mennonist", over wiens aanstelling tot „openbaer professor" in 't Hebreeuwsch aan Coster's Duytsche Academie de Amsterdamsche Kerkeraad zich in 1617 bij Burgemeesters beklaagde [43]). Die stukken kunnen er op bogen de voor-

loopers en ten deele ook voorbeelden geweest te zijn van Vondel's Josef-trilogie (1635—40) [44]).

Een enkel woord over de hoedanigheid, bepaaldelijk de zuiverheid dezer Nederlandsche schrijftaal. Men zou wederom kunnen gissen, dat het Nederlandsch — in Oost-Friesland, schoon na verwant met de natuurlijke inheemsche volksspreektaal, toch altoos min of meer een vreemde, geïmporteerde taal [45]) — door de Oostfriesche schrijvers en sprekers slechts gebrekkig gehanteerd, een min of meer scheefgetrokken spotvorm onzer taal zou zijn. Inderdaad ontbreekt het geenszins aan klachten, verhalen, anecdoten over het rabraken van het Nederlandsch, dat vooral in de 19de eeuw en op den kansel der plattelandsgemeenten, sterk met Nedersassisch (Platduitsch) vermengd werd [46]). Toch moet ik zeggen dat hetgeen ik van titels, uittreksels uit boeken, brieven, notulen, verordeningen enz. onder de oogen heb gekregen wel hier en daar enkele eigenaardige, min of meer „oostersch" uitziende spellingen of ook taalvormen, woorden en wendingen vertoont, maar dat het over 't geheel geenszins den indruk maakt eener met moeite aangeleerde en vreemd gebleven taal: het is een zeer veel zuiverder Nederlandsch b.v. dan dat van menig officieel Vlaamsch, maar eigenlijk uit het Fransch ver-

taald of althans in het Fransch gedacht stuk uit de 18de of 19de eeuw, en waarschijnlijk niet veel onzuiverder dan de taal, die te lezen staat in menig gelijktijdig in Groningen of Drente geschreven stuk, waar — men vergete 't toch niet — de toestanden in zooverre slechts gradueel van die in Oost-Friesland verschild zullen hebben, als het Nederlandsch er toen nog eveneens een min of meer vreemde, geïmporteerde s c h r ij f taal was [47]). In de 18de eeuw schijnen vele predikanten-auteurs zich zelfs, evenals hunne ambts- en kunstbroeders in de Republiek, vooral op de toen zoo hooggeprezen „netheid" van taal te hebben toegelegd. De theoloog Outhof is een groot purist en bewonderaar van Hooft en Vondel: evengoed als de beste „spraakkunstenaar" hier te lande, zeker niet minder dan de geboren Nederlanders, dringt hij aan op grootere grammatische nauwkeurigheid in het schrijven en spreken!

Welke taal, ten slotte, werd d o o r d e b u r g e r ij, vooral te Emden, g e s c h r e v e n ? Enkele feiten slechts als kenschetsende voorbeelden. De gilden aldaar verstaan en lezen in 1747 nog geen Hoogduitsch, wel Nederlandsch, waarin ook hunne gildeboeken geschreven zijn. Zonderling doet ons thans aan een nagenoeg geheel zuiver Nederlandsch wiege-

lied, door den rentmeester te Emden in 1740 gedicht ter eere der eenige, nog vóór haren vader gestorven, dochter van den laatsten graaf van Oost-Friesland [48]). Maar ook Frederik de Groote wordt in 1751 te Emden — evenals nog een eeuw later, in 1857, de koning van Hannover op Borkum — met Nederlandsche opschriften op eerebogen begroet [49]). Nederlandsch zijn nog tot diep in de 19de eeuw niet alleen de brieven en koopmansboeken van bekende handelsfirma's (van eene zelfs tot 1877 toe), maar ook de meeste inschriften in alba amicorum (en waarschijnlijk dus ook wel de particuliere brieven), zeer vele opschriften op huizen en graven (het jongste grafschrift te Emden is van 1891!), namen van molens [50]), advertenties in dagbladen enz. Ook hier, op het gebied van 't practische leven, krijgt men den indruk, dat het Nederlandsch in Oost-Friesland toen eigenlijk, evenals in het nauwverwante Groningen, werd beschouwd als de beschaafde, voor schriftelijk gebruik bestemde vorm der eigene, door het volk en ook door de burgerij nog altijd gesproken Nedersassische landstaal. Maar de toestand verschilde hier toch in zooverre van dien in Groningen, dat hier nog naast, ja boven het Nederlandsch der burgerij als regeerings- en gerechtstaal het

Hoogduitsch troonde, dat eenmaal, als algemeene rijkstaal, zoodra er weder een waarlijk levend Duitsch Rijk bestond, geene andere taal naast zich zou dulden.

Doch al is het Nederlandsch, naar 't schijnt, in Oost-Friesland nooit anders dan van den kansel, in de catechisatie en op school door predikant en onderwijzer, nooit in den gemeenzamen omgang der burgerij g e s p r o k e n, het heeft langs schriftelijken en mondelingen weg toch een overwegenden invloed op de Nedersassische volkstaal geoefend; dat blijkt iederen Nederlander bij 't inzien van slechts één bladzijde Oostfriesch-Platduitsch [51]).

Vatten wij dit alles samen, dan zien wij hoe in Oost-Friesland de eigenlijke Nedersassische volkstaal, die er (evenals hier te lande in steden als Groningen, Zwolle en Deventer) tot diep in de 19de eeuw de gewone spreektaal ook der gezeten burgerij is gebleven, in het midden der 17de eeuw als schrijftaal, en ten deele, althans in kerk en school, ook als beschaafde spreektaal, heeft moeten wijken voor hare beide door het beloop der geschiedenis meer begunstigde zusters, die echter daarna elkander de loef hebben trachten af te steken. Waren de politieke omstandigheden in dien wedstrijd voor het Nederlandsch zóó gunstig gebleven als zij in de 17de

eeuw waren — en het is merkwaardig hoe het aanzien der Republiek nog in de 18de eeuw, toen haar verval toch reeds begonnen was, nagloort en zijn nawerking toont in een nog stijgenden invloed onzer taal —, het schijnt gansch niet onmogelijk dat zij, ondanks den tegenstand der Lutherschen, in Oost-Friesland ten slotte evenzoo gezegevierd zou hebben als in het naburige en taalverwante Groningen en Drente of b.v. in het aardrijks- en taalkundig zooveel verder van Holland afstaande Limburg.

Maar het beloop der staatsgeschiedenis heeft anders beslist. De opkomende macht, de aantrekkingskracht van Pruisen, later van het Duitsche Rijk zijn onweerstaanbaar gebleken; de staatsgemeenschap heeft ook hier, gelijk overal — tenzij een bewust krachtig volks- en taalbesef er zich tegen verzet — taalgemeenschap gebracht [52]). En zoo is in de beide oorspronkelijk Oostfriesche gewesten aan weerszijden van den Dollard het product der taalontwikkeling geheel verschillend geweest. In Groningen heerscht thans het Nederlandsch, in Oost-Friesland het Hoogduitsch: twee cultuurtalen, die beiden, hoe langer zoo dieper doorzijgende, op den duur de Nedersassische volkstaal steeds meer zullen verdringen.

IV

Wij hebben ons zoo lang in Oost-Friesland opgehouden — waar onze taal trouwens 't diepst heeft wortel geschoten —, dat wij, om niet te uitvoerig te worden, de overige oostelijke grensstrook onzer republiek in ietwat versnelden pas moeten doorwandelen. Voor die gewesten zijn ook nog minder gegevens verzameld: wellicht is onze invloed daar ook niet zóó diep gegaan. Altoos genoeg om te doen gissen, dat die geheele strook, van Oost-Friesland tot het Rijnland, van Emden tot Emmerik, ja tot Crefeld toe, bij een ander beloop der staatsgeschiedenis voor onze taal en onze beschaving te winnen en te behouden ware geweest.

Het graafschap B e n t h e i m, even over de grenzen, in den uithoek of inham van „Duitschland" in „Nederland" gelegen, aan drie zijden door Overijsel en Drente omsloten, stond vanouds in nauwe betrekking met de Nederlanden. Het zal wel geen toeval zijn dat reeds in de 15de eeuw de graaf van Bentheim een verzameling ridderromans en andere boeken bezat, alle of meerendeels kennelijk van westelijke, „Nederlandsche" herkomst en, hetzij in de oorspronkelijke Vlaamsche of Brabantsche taal vervat, hetzij, als de (alleen daar, op het slot

Steinfort, bewaarde) Merlijn van Maerlant, uit de „Nederlandsche" in de „Overlandsche," Nedersassische taal dier streek „omgeschreven" [1]). Veeleer wijst dit er op, dat dit „Overland" in de middeleeuwen zijne beschaving, rechtstreeks of middellijk, goeddeels ontving uit die hooger ontwikkelde zuidwestelijke „Nederlanden." De adellijke geslachten van Drente, Twente en Zutfen en die van 't naburige Westfalen en Munsterland waren ook in veel later tijd nog met elkaar vermaagschapt en bevriend; op de Universiteits-Bibliotheek te Munster heb ik in een album amicorum, naar ik meen uit de 17de eeuw, van een daaromtrent gevestigd geslacht tal van Nederlandsche (soms wel vrij Overlandsch gekleurde) inschriften gezien van leden van den naburigen landadel uit onze Republiek. Doch hier — gelijk velerwegen, wellicht overal, elders — dient naast of zelfs vóór den geestelijken, cultureelen ook een stoffelijke factor onderkend en erkend; ook hier staat naast de „religie" de „negotie"! Blijkens nasporingen uit den lateren tijd heeft er sedert de middeleeuwen tot het midden der 19de eeuw tusschen Westfalen en Holland een druk handelsverkeer bestaan, vooral voor het vervoer van den beroemden Bentheimer gelen zandsteen, hier te lande vanouds, naast onzen bak-

steen, bij den bouw van zeer vele groote, weidsche „praalgestichten", als de Utrechtsche Dom, de raadhuizen van Kampen, Leiden, Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage e.a. gebruikt. Die binnenscheepvaart, met platboomde schepen, over de Vecht — ondanks hare tallooze „kronkelbochten" — bracht vanzelf een druk, geregeld verkeer met zich tusschen de Hollandsche schippers en de bewoners van het graafschap; waarvan de neerslag nog zéér duidelijk te onderkennen is in de hedendaagsche volkstaal dier streek: wederom een N e d e r d u i t s c h dialect, maar met een zeer sterken Nederlandschen, met name H o l l a n d s c h en inslag. Merkwaardig is hierbij nu echter de invloed van den godsdienst, of liever de kerkelijke gezindte, die hier en daar ook in de volkstaal een kenmerkend onderscheid te weeg brengt, met name op 't stuk der verkleinwoorden, die in het vanouds Katholieke gedeelte op -k e n, in de Gereformeerde op -(t) i e n uitgaan: een herkenningsteeken, in dracht, zede of taal, gelijk er ook elders wel tusschen landstreken of dorpen van verschillende geloofsbelijdenis te vinden en aan het volk bekend zijn. Een deel van het gewest is namelijk Katholiek gebleven, niet „hervormd": wellicht onder den invloed van het (ook om zijne boe-

kerij) wijdvermaarde klooster Frenswegen, behoorende tot de bekende congregatie van Windesheim, dat veelvuldige betrekkingen met het Zuiden en het Westen had en vóór de Hervorming een geestelijk middelpunt voor het geheele graafschap vormde. Maar onze Nederlandsche schrijftaal is hier toch weer, evenals in Oost-Friesland, pas gebracht door de Gereformeerde Kerk. Bij den aanvang der Hervorming Luthersch, is Bentheim in het eind der 16de eeuw, met den graaf, tot het Calvinisme overgegaan; hetgeen vanzelf nadere betrekking met de Republiek medebracht. Doch die betrekking was losser dan in Oost-Friesland. De trek naar de Hollandsche hoogescholen was hier geringer, wijl het in 1591 te Steinfort gestichte Hervormde Gymnasium Illustre — later ook de straks te noemen Academie te Lingen — ten deele in de behoeften der Kerk voorzag. De Staten-Generaal hadden hier eerst sedert 1668, toen de latere graaf weer Katholiek werd, het protectoraat over de Hervormde Kerk. Toch was de aantrekkingskracht, de uitstraling der Republiek ook hier zóó sterk, dat vooral in het noordelijk gelegen deel, de Beneden-Graafschap, waar de Oranjes vele goederen bezaten, tot 1866, toen Bentheim, met Hannover, onder het straffere Pruisische regiment kwam, niet alleen

kerk en school, zeden en gewoonten, huisbouw en -inrichting enz. een geheel Nederlandschen stempel droegen (en ten deele nog dragen), maar dat ook tot omstreeks 1880 onze Nederlandsche taal er in kerk en school en ook in den handel heerschte, Nederlandsche boeken en dagbladen er gelezen werden, en de predikant Visch van het dorp Wilsum (in het Beneden-Graafschap) nog in 1820 eene Geschiedenis van het Graafschap in zuiver Nederlandsch kon schrijven en uitgeven. Bij enkele Christelijk-Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten van die streek schijnt onze taal nog heden in (kerkelijk) gebruik te zijn gebleven.

In het oostelijker gelegen graafschap L i n g e n, aanvankelijk met zijn graaf Luthersch geworden, daarna aan den Graaf van Buren en zoodoende aan den Prins van Oranje gekomen, doch in den oorlog afwisselend in Spaansch en Staatsch bezit, werd de Gereformeerde Kerk door de Oranjes sterk begunstigd. Vooral door Willem III, die zijn Protestantschen geloofsijver, als kampioen voor het Protestantisme en „defender of the Faith", hier, evenals in Ierland, wel op uiterst hardhandige wijze aan den dag legde in de achteruitzetting en verdrukking der Katholieken en verdrijving hunner geestelijken. Ook door de stichting in

1685 eener Hervormde Academie, die tot 1819 bestaan heeft en niet zelden, als een soort van kweek- en oefenschool, aan Nederlandsche hoogescholen hoogleeraren heeft afgestaan, en waar onze taal naast het Hoogduitsch heerschte. Onder deze omstandigheden is het niet onnatuurlijk dat de Nederlandsche taal in Lingen, evenals in Oost-Friesland, langen tijd als een sjibbolêt tegenover Lutheranen en Katholieken, denkelijk dus wederom alleen of vooral in Gereformeerde kringen, heeft standgehouden. De Boekzaal der geleerde Wereld, het bekende kerkelijke tijdschrift van de 18de en 19de eeuw, vermeldde geregeld het kerknieuws ook uit deze streken [2]).

Daarentegen was Munsterland, na de bloedige demping van het Wederdoopersoproer in 1538, onder zijn bisschop Katholiek gebleven. Daar heeft dan ook de Nederduitsche volkstaal geen merkbaren Nederlandschen invloed ondergaan, is zij als schrijf- en omgangstaal alleen voor de Hoogduitsche geweken.

Zuidelijker gaande komen wij aan den Neder-Rijn: een streek, door talrijke en nauwe, zoowel overoude als jongere betrekkingen met de „Nederlanden" verbonden; ja, naar de oudere, ruimere beteekenis van dezen naam, eigen-

lijk daartoe behoorende: de held van het eerste gedeelte van het Nibelungenlied heet immers opgewassen „in Niderlanden..., in „einer rîchen bürge... nidene bî dem Rîne... ze Santen" (II 1). Te vaak vergeten velen, wanneer zij verrast zijn door allerlei overeenkomst, ook in taal, tusschen ginds en hier, dat de staatkundige landsgrenzen, die thans — en niet alleen in schijn, maar hoe langer hoe meer ook inderdaad — eene zoo scherpe scheiding maken, langs den geheelen oostrand van onzen staat toch betrekkelijk jong zijn, in vergelijking althans met de overoude nauwe stam- en taalverwantschap, die in 't Noorden de Nedersassische, in 't Zuiden de Nederfrankische bevolking aan deze en aan gene zijde der staatkundige, jonge grens onderling blijft verbinden. Die grens was vanouds niet (en is ook nu nog nauwelijks) te bespeuren in de volkstaal, het dialect, dat door andere, véél oudere grenslijnen „bepaald" wordt; maar alleen in de boven die volkstaal zwevende schrijftaal, dat is eerst en meest de ambtelijke kanselarijtaal, en later, voor zoover die zich reeds ontwikkeld had, de hoogere, beschaafde spreektaal[3]).

Maar ook andere betrekkingen van oudere en jongere dagteekening verbinden deze voorheen grootendeels tot het hertogdom Gelre behoo-

rende gewesten met de onze. Het decanaat, tevens archidiaconaat van Emmerik („prepositura Embricensis"), vanouds eene voorname afdeeling van het bisdom Utrecht, lag bijna geheel op thans Nederlandschen grond; ook de naburige, overoude abdijen van Echternach en van Elten bezaten uitgestrekte goederen in ons tegenwoordige vaderland. Het Geldersche hertogdom en zijne vorsten hadden op zijn minst even vele en nauwe betrekkingen met hunne zuidoostelijke buren (Kleef, Gulik, Berg) als met de noordwestelijke, „Nederlandsche" streken. De eerstgenoemde stonden echter vanouds, — men denke aan Veldeke en andere gedenkstukken onzer oudere middeleeuwsche literatuur — eer en meer dan de laatste onder den invloed van den via Vlaanderen uit Noord-Frankrijk komenden cultuurstroom. Ook op de Nederrijnsche kasteelen zijn, evenals te Steinfort, meermalen Middelnederlandsche geschriften, soms in min of meer Overlandsch omschrift, gevonden: te Wissen-Weeze bij Kevelaar Maerlant's Troyen, te Dyck nabij Nuis zelfs een geheel nieuw, kostelijk handschrift van onzen Reinaert; allicht slechts luttele overblijfselen van hetgeen hier vroeger bewaard is geweest, altoos wederom getuigen der reeds toen uit het zuidwesten ook naar

den Neder-Rijn uitstralende cultuur [4]). Niet alleen stoffelijke, maar ook geestelijke goederen, als b.v. volksliederen [5]), gingen her en der, werden den Rijn op en af gezongen en verspreid. Later, tijdens en na de vorming onzer Republiek, werden nieuwe banden gelegd en deed zich de aantrekkingskracht van den jongen, krachtigen staat op verschillende wijze, op politiek zoowel als op cultureel gebied, gelden. De veroveringen van Maurits en Frederik Hendrik lieten hier langdurige gevolgen achter in de Staatsche bezettingen der Kleefsche plaatsen Emmerik, Gennep, Wezel, Rees, Orsooi en van het Keulsche Rijnberk. Maar hoe sterk ook, omgekeerd, de trek vooral uit gene streken naar de welvarende en gastvrije, gewetensvrijheid waarborgende Republiek in deze eeuwen is geweest wordt ons nog 't best in herinnering gebracht door de menigte Nederlandsche geslachtsnamen — eigenlijk: herkomstnamen, werkelijke „van's" —, aan steden en vlekken der oude hertogdommen Gelre, Kleef, Gulik en Berg ontleend, als (*Van*) *Aken*, *Bentheim* (*Benten*), *Bruggen*, *Calcar*, *Crefeld*, *Dorsten*, *Duren*, *Em(me)rik*, *Erkelens*, *Essen*, *Gelder(en)*, *Gennep*, *Gigh*, *Goch*, *Gulik*, *Kempen*, *Ketwich*, *Kleef*, *Koetsveld*, *Kranenburg*, *Leer*, *Lennep*, *Lingen*, *Meurs*, *Santen*, *Sonsbeek*, *Stralen*, *Suchtelen*,

Viersen, *Wezel* enz. Tal van Nederlandsche familiën stammen af van voorouders, die korter of langer geleden uit gindsche streken veelal — gelijk men hier minachtend placht te zeggen — „op een stroowisch waren komen aandrijven" [6]). Werden die elementen door de Republiek aangetrokken en opgenomen, deze strekte, evenals in de noordelijker grensgewesten, ook hier hare machtige, beschermende hand uit over de Gereformeerde en Doopsgezinde gemeenten in deze streken, die dan ook zeer lang, ten deele nog heden, door kerkelijke banden met hunne Nederlandsche geloofsgenooten verbonden zijn gebleven [7]).

K l e e f is bovendien, zooals men weet, niet alleen in de 17de eeuw de residentie geweest van Joan Maurits van Nassau, als stadhouder van den keurvorst van Brandenburg; het was in de 18de eeuw ook vermaard als bad- en uitspanningsplaats en is als zoodanig door Langendijk verheerlijkt in een uitvoerig lofdicht: „De stad Kleef, haar gezondheidbron, en omleggende landsdouwen, in kunstprenten verbeeld" (c. 1762). Hoe zeer de Hollandsche badgasten er den toon aangaven blijkt wel hieruit, dat de verordeningen voor het gebruik van bron en baden er, in 't Nederlandsch gedrukt, in het „bronhuis", en in de huizen der ver-

schillende „bronhospes" (mv.!) opgehangen en door den „bronmedicus" ook in de Nederlanden ter reclame verspreid werden [8]). En tot ver in de 19de eeuw is Kleef, gelijk ook het jonger geslacht allicht nog bij overlevering weet, einddoel of eerste pleisterplaats gebleven op menige min of meer bescheiden reis langs den Rijn, zooals b.v. het „dispuutreisje" van Leidsche studenten, door Klikspaan beschreven [9]). Ja vele Nederlanders, waarschijnlijk niet zelden renteniers en kooplieden in ruste, hebben zich te Kleef, te Emmerik e.e. gevestigd, gelijk de echt Hollandsche namen op de huisdeuren aldaar ons nog telkens herinneren [10]).

Geen wonder, bij zoo velerlei betrekkingen, dat officieele stukken in deze streken vanouds tot aan de 18de eeuw, tenzij in 't Latijn, zijn opgesteld in een taal, die men wel oostelijk gekleurd Nederlandsch mag noemen, maar die waarschijnlijk niet veel meer van de natuurlijke, volkseigene streektaal — die natuurlijk in veel mindere mate dezen Hollandschen invloed onderging — zal verschild hebben dan de locale traditie van dergelijke bescheiden placht te vergen [11]); dat tot in de 19de eeuw toe te Wezel, Gelder, Emmerik e. e. menig Nederlandsch boek gedrukt is [12]); dat tot in het midden der 19de eeuw ten platten lande aan den ganschen

Beneden-Rijn het Nederlandsch op den kansel heerschte [13]); dat er tot vóór korten tijd nog Nederlandsche liederen gezongen werden [14]). Kortom, gelijk Quack het indertijd heeft uitgedrukt: „Staatsgrenzen zijn op dit gebied waarlijk niet de lijnen of palen van afscheiding.... De Oranje's.... (hebben) altijd hun best gedaan, ons land zoo mogelijk aan de Oostzijde uit te breiden. Oost-Friesland en het Kleefsch-Geldersche was een tijd lang in hun bezit. En zeker: wanneer die politiek door de Staten-Generaal krachtig was gesteund, zou er aan de landzijde een vrij wat steviger Noord-Nederland zijn gekomen.... Twee eeuwen lang — in de 17de en 18de eeuw — zag men in die streken zoozeer op tegen de macht en den rijkdom der Republiek, dat onze taal gemakkelijk overheerschend had kunnen worden. Ik herinner mij nog zeer goed uit mijn kindsche jaren — ik woonde in Nijmegen — dat in Kleef het Hollandsch de taal der vermogende rijke lieden was. Dit alles is verloren, omdat in de zeventiende eeuw onze regenten, tegenover de landpolitiek der Oranje's, de staatkunde der zee, de heerschappij van den Oceaan, met het bezit der koloniën in het verschiet, deden zegevieren. Is het een dwaling geweest, dan is het de meest glorierijke dwaling geweest,... Maar een feit

is het, dat in Europa ons taalgebied daardoor iets is verkleind" [15]). Inderdaad was gedurende de 17de en 18de eeuw in deze geheele streek de uitstraling van de hoogere beschaving der Republiek zóó sterk, dat deze cultureele invloed aanvankelijk den politieken in kracht overtrof en dus tot over de staatsgrenzen voortgolfde. Doch daarna is er van den modernen Pruisischen staat, met zijn veel straffer centraal bestuur, met zijn heerleger van telkens wisselende ambtenaren, zijn dienstplicht en vooral zijn onderwijs, weder een zóóveel grootere, nivelleerende en assimileerende kracht uitgegaan, dat eene andere schrijf- en omgangstaal dan die van den staat waartoe de streek was komen te behooren, de taal van een kleiner naburig land, daartegen niet bestand is gebleken, evenmin als de inheemsche volkstalen dit op den langen duur zullen blijken.

Een eigenaardig, sterksprekend beeld van den Hollandschen invloed buiten de staatsgrenzen nog tot diep in de 18de eeuw geeft een in 1763 te Amsterdam verschenen geschrift: „Het juichend Emmerik over den herstelden vrede, gesloten te Hubertusburg enz.": eene uitvoerige beschrijving van het in deze vanouds Kleefsche, sedert 1669 Pruisische stad gevierde vrededankfeest, voorafgegaan door drie Neder-

landsche vredezangen, o.a. een herderszang, in den trant van Gessner, door ds. J. Brummer, Gereformeerd predikant aldaar; samen uitgegeven vanwege het te Emmerik gevestigde „kunstgenootschap: Iucunda et Idonea". Alles geheel en al in achttiendeeuwsch-Hollandsche taal, stijl en trant [16])! Het merkwaardige van dit geschrift ligt echter niet alleen in het zuiver Nederlandsche gedicht van den Emmerikschen predikant, maar ook en vooral hierin, dat uit de medegedeelde, voor 't grootste gedeelte zuiver Hollandsche opschriften op eerebogen en aan huizen en poorten, gelijk uit de namen der burgers (en dichters dier opschriften), blijkt hoe groote beteekenis het Nederlandsch element toen in die grensstad had. Slechts eenige Hoogduitsche verzen, met Nederlandsche vormen en woorden vermengd (waarnaast echter ook Fransche!) getuigen dat men zich buiten de Republiek bevindt. De algemeene indruk blijft stellig dat voor de toenmalige inwoners van Emmerik — en wel denkelijk van die gansche Nederrijnsche streek —, evenals voor de Oostfriezen, niet het Hoogduitsch, maar het dichter bij de Nederfrankische streektaal staande en toen nog geenszins minder aanzienlijk geachte Nederlandsch de natuurlijke schrijf- en spreektaal, de beschaafde vorm hunner volkstaal was:

„dass die Stadt Emmerich fast nur niederdeutsch [d.i. hier: Nederlandsch] sprach, allenfalls noch eher französisch als gut deutsch" (d. i. Hoogduitsch) [17]). Met dat al doet het ons, gewoon geraakt aan een nauw verband tusschen taal en nationaliteit, toch vreemd aan in dit geschrift een sterk Pruisisch- (of zelfs Duitsch-) nationale gezindheid te zien uiten in 't Nederlandsch! Frederik de Groote wordt hier gevierd als de nationale Duitsche held, die den Franschen vijand overwonnen en 't Duitsche vaderland gered heeft: alles — evenals kort te voren te Emden [18]) — in meerendeels Nederlandsche verzen [19])! Zóó weinig droomde men toen nog te Emmerik en Emden — maar ook te Berlijn en te Amsterdam — er van, dat men eenmaal „de taal de ziel der natie, ja de natie zelve" zou noemen!

V

Wij keeren nu van 't zuidelijker Overland terug naar 't Oostland, om daarna ook nog verder noord- en oostwaarts om ons heen te zien. Vooraf de opmerking, dat wij hier niet meer te doen zullen hebben met eene eigenlijke uitbreiding van ons taalgebied, d.w.z. met eene, zij 't ook beperkte of gedeeltelijke heerschappij

onzer schrijf- en spreektaal. Het geldt voortaan òf slechts kleine groepen, veelal in kerkelijk verband levende, uitgewekenen, òf wel eene (ons thans verrassende) kennis van en bedrevenheid, bij tal van ontwikkelde vreemdelingen, in het lezen en verstaan, schrijven en spreken van onze taal, als de taal van een aanzienlijk volk.

Eerst gaan wij dan naar Hamburg. In en om die stad heeft herhaaldelijk een „invloed", in den eigenlijken zin des woords, van Nederlanders plaats gehad; ook na de middeleeuwsche bedijkingen der Elve-mondingen en de ontginning der „Vierlande" door kolonisten uit deze „lage landen" [1]). Van de na Alva's komst (1567) en vooral na Parma's verovering van Antwerpen (1585) uit die stad gevluchte Gereformeerden gingen groote scharen naar Hamburg, waar zij den handel tot nieuwen bloei brachten [2]). Bovendien heeft er, zooals bekend is, de heele middeleeuwen door een druk handelsverkeer bestaan tusschen de Vlaamsche en de „Oostersche" Hanzesteden; terwijl na het verval der Hanze Amsterdam een groot deel van de scheepvaart en den handel op Oostland, met name op Hamburg, in handen heeft gekregen. En ook toen later de groothandel van laatstgenoemde stad zich zelfstandig ontwikkeld en

den Hollandschen zelfs overvleugeld had, bleef toch de kleine scheepvaart hier — evenals op den Rijn — meerendeels in Nederlandsche handen; nog altijd zijn Groningsche, Friesche en Hollandsche schippers gewone en getrouwe bezoekers der Hamburgsche haven. Door dit alles is de Nederlandsche taal de eeuwen door in de groote koopstad steeds zeer bekend gebleven. Maar in den loop des tijds op verschillende wijze. Hadden in de middeleeuwen bij de briefwisseling — en denkelijk ook bij mondelingen „handel" — Oosterlingen en Vlamingen zich meestal nog elk van zijn eigen idioom bediend, dat immers, als nauw verwant, door de andere partij gemakkelijk verstaan werd, in de 16de en 17de eeuw waren ook voor de beide zustertalen de bordjes verhangen. Het Nederduitsch was een alleen gesproken dialect geworden, het Nederlandsch daarentegen de schrijftaal der commercieel en politiek aanzienlijke Republiek. En bij de keus tusschen onze taal en de in Hamburg nog betrekkelijk weinig bekende en vooral in scheepvaart en handel minder nuttig geachte Hoogduitsche lag, evenals in Oost-Friesland en aan den Neder-Rijn, het Nederlandsch niet alleen als nauwer verwant, maar ook en bovenal als scheeps- en handelstaal, veel nader. Vooral als zoodanig

is het Nederlandsch in Hamburg in eere en in zwang geweest: de boekhouding en de briefwisseling der groote koopmanskantoren is er in de 17de en tot diep in de 18de eeuw niet meer in 't Nederduitsch, en nog niet in 't Hoogduitsch, maar veelal in 't Nederlandsch gevoerd. Geen wonder dat menig in Hamburg gebruikelijk woord nog heden getuigt van die langdurige gemeenzaamheid met het Nederlandsch [3]).

Zijn hier handel en scheepvaart de voorname factoren geweest, daarnaast dient toch ook vermeld dat in de door uitgeweken Vlaamsche en Friesche Doopsgezinden gestichte, tot heden toe bestaande Mennonieten-gemeente te Hamburg onze taal in de preek, bij het godsdienstonderwijs, in de kerkboeken enz. tot ver in de 19de eeuw gebruikt is [4]).

Als in Hamburg is 't ook in B r e m e n gegaan. Ook hier waren in de middeleeuwen vele Nederlanders werkzaam, ter ontwatering en bedijking van moerassen (het *Hollerland*). En in de 16de, 17de en 18de eeuwen brengen het drukke scheepvaart- en handelsverkeer velerlei aanraking met en blijvende nederzetting van Nederlanders mede. Ook op het gebied der bouwkunst; waarvan nog steeds — gelijk trouwens in welhaast alle steden van den Noordduitschen

„waterkant" — vele fraaie gevels in Nederlandschen Renaissance-stijl getuigen. Een bezinksel van dezen invloed is alweer te vinden in de taal van vele bewaard gebleven zuiver Hollandsche bruilofsdichten (uit gegoede Bremerkringen), terwijl ook in andere, in 't plaatselijk Nederduitsch geschreven stukken en in het Bremer dialect-woordenboek nog vele sporen te vinden zijn [5]).

Slechts even behoeft hier herinnerd te worden aan de bekende, door uitgeweken Remonstranin 1619 gestichte kolonie Frederikstad a/d. Eider, waar het Nederlandsch natuurlijk op den kansel en in het openbare leven lang in eere is gebleven [6]).

Verder oostwaarts ligt Rostock, waarheen de in 1419 aldaar gestichte universiteit in de 15de en 16de eeuw zeer vele studenten uit de dioecese Utrecht trok (in de eerste 80 jaren niet minder dan 400 [7])), voor wie deze, toen nog éénige, Noordduitsche universiteit naderbij gelegen was dan de, enkele jaren jongere, Brabantsche te Leuven of de Overlandsche te Keulen; waar ook vele studenten doctoren, d.i. docenten, werden; bovendien waren daar in de kloosters der Franciscanen en Dominicanen en onder de Broeders des gemeenen levens velen uit deze gewesten. Een nalaten-

schap dier westersche studenten en monniken schijnen wel de talrijke Nederlandsche handschriften, thans nog te Rostock bewaard [8]). Later, in de 17de eeuw, is Rostock versterkt door een Hollandschen ingenieur Valckenburgh, die ook in Bremen, Hamburg en Lubeck gewerkt heeft. Deze schrijft naar Rostock in 't Hoogduitsch. Maar de Staten-Generaal gebruiken in de briefwisseling met de Hanzesteden in 1621 hunne eigene taal, waarin ook, naar 't schijnt, de verbondsakte tusschen beide partijen in 1616 vervat was [9]).

In het nog verder oostelijk gelegen D a n z i g — of, zooals onze voorouders ook deze stad op zijn Nederduitsch bleven noemen, *Danswijk* —, zooals bekend, sedert de middeleeuwen een der gewichtigste plaatsen vooral voor onzen graanhandel, is onze taal uit dien hoofde zéér wel bekend geweest. Zij was ook daar (en eveneens te Koningsbergen) zeer langen tijd de taal van handel en scheepvaart, die ook in het zeevaartkundig onderwijs nog tot in de 19de eeuw een groote rol speelde. Geen wonder, wanneer men verneemt dat in 1620 83 % der schepen in de haven van Danzig de Hollandsche vlag voerden, die zelfs in 1791, na de Engelsche, nog de meest geziene was! Een vaktaal derhalve, in een bepaalden, zij 't grooten, kring van be-

roepsgenooten gebruikt [10]). Toch niet alleen; er waren althans ook nog andere kringen, waar onze taal in eere was. Er was (en is nog steeds) ook hier wederom eene Mennisten-gemeente, gesticht door een deel der talrijke Nederlandsche vluchtelingen, die na 1530 om den geloove naar deze streken waren uitgeweken. Preeken, gezang- en leerboeken, kerkeraadsnotulen, brieven der „oudsten" enz. zijn er dan ook tot na het midden der 18de eeuw in 't Nederlandsch gehouden, dat ook de taal van het huiselijk verkeer was gebleven; nadien werd het in 't openbaar en plechtig schriftelijk gebruik verdrongen door 't Hoogduitsch, terwijl de spreektaal gaandeweg verliep in een Nederduitsch met vele Nederlandsche achterblijfselen [11]). Dit is ook de taal gebleven der talrijke, in het eind der 18de eeuw uit Danzig en West-Pruisen verder naar Rusland getogen, Doopsgezinden. Daarin zijn ook heden nog duidelijke sporen hunner gedeeltelijk Hollandsche afkomst te vinden; al is ook hier, als steeds in soortgelijke gevallen, het eigenaardig Nederlandsche niet altijd gemakkelijk en zeker van het algemeen Nederduitsche te onderscheiden [12]).

Een tot dusverre nog in 't geheel niet genoemde factor in de verbreiding onzer taal is het

tooneel geweest; het tooneel, door de ten onzent heerschende Kerk, in den ban gedaan, maar toch, haars en zijns ondanks, samen werkende voor die verbreiding buiten de landsgrenzen. Ons, die thans zeker niet verwend zijn aan waardeering onzer literatuur door den vreemdeling, die nu soms met zekere verrassing vernemen van het buitenslands vertoonen van uit het Nederlandsch vertaalde stukken of, nog meer, van het buitenslands optreden van Nederlandsche tooneelspelers in onze eigen taal, ons klinkt het schier als een sprookje dat dit laatste in de 17de en 18de eeuw zóó herhaaldelijk is geschied als uit latere nasporingen is gebleken.

Reizende tooneelgezelschappen komen reeds in de middeleeuwen, en dikwijls in de 16de en 17e eeuw, ook ten onzent, voor. Kort vóór en na 1600 worden hier te lande en in Duitschland telkens de bekende „Engelsche comedianten" vermeld, wier voorstellingen van Engelsche stukken hier veel toeloop hadden — meer dan onzen Rederijkers lief was —, en wier invloed uit allerlei vertalingen, bewerkingen en herinneringen in onze eigen literatuur telkens blijkt [13]). Ook Fransche tooneelisten kwamen hier reeds vroeg, en later vaak, o.a. in dienst van Prins Willem II. Hoogduitsche echter, naar

't schijnt, niet. Integendeel gingen de Nederlandsche toen derwaarts; naar 't schijnt ook wel zich aansluitende bij hunne Engelsche kunstbroeders en van hen ook in de benaming niet altijd duidelijk onderscheiden. Gelijk in zoovele andere opzichten, was Nederland ook op dit gebied toen Duitschland en Skandinavië vóór: de cultuur volgde nog steeds de lijn van Frankrijk over de Nederlanden naar het Oosten en het Noorden. En zoo zijn er uit voorredenen van tooneelspelen, archiefstukken en andere bescheiden der plaatselijke geschiedenis allerlei berichten geput over het optreden van Nederlandsche tooneelspelers in Duitschland — vooral natuurlijk weer de Noordduitsche kust- en havensteden, met hare oude en jongere Nederlandsche „koloniën" (meestal was Hamburg middel- of uitgangspunt) en de Rijnstreek —, en verder in Skandinavië [14]). Slechts enkele voorbeelden. In 1651 worden te Frankfort a/M. Nederlandsche tooneelspelers vermeld, die er zang-, blij- en treurspelen vertoonen: historische stukken, wel gemonteerd en met „konst- en vliegwerken". In 1653 evenzoo te Stockholm, in 1662 te Leipzig, en ook te Kopenhagen, waar een schouwburg wordt gebouwd voor een Amsterdamsche troep, die er o.a. voor de koninklijke familie voorstellingen geeft.

Vooral de bekende acteur en directeur J. B. van Fornenbergh uit Brussel (toen nog een zuiver „Dietsche" stad!) ging lang en ver op reis. Voor 't eerst is hij, tot dusverre, in 1649 te Hamburg vermeld gevonden; in 1665 speelt hij te Altona; van daar gaat hij naar Stockholm (waar de koningin hem tegen een jaargeld in dienst neemt om jaarlijks op gezetten tijd te komen spelen), en verder zelfs naar Reval en Riga. Een paar jaar later is hij weer in Hamburg en Lubeck; dat gaat zoo voort tot 1678, wanneer hij zich in Den Haag vestigt en den Haagschen schouwburg gaat bespelen. In volgende jaren zijn er weer dergelijke berichten van Nederlandsche acteurs en spelen uit Stockholm, maar ook uit het zuidelijke Munchen, verder uit Altona, Lubeck, Koningsbergen (waar zij voor het keurvorstelijk hof spelen), Danzig, Riga, Keulen. En overal hadden zij, naar 't schijnt, grooten toeloop. Nog in de eerste helft der 18de eeuw zijn dergelijke „tournée's" niet zeldzaam. In 1702 speelt een troep uit Den Haag (waarschijnlijk die van den bekenden Rijndorp) te Berlijn. Stellig is het deze Rijndorp, die in 1703 en volgende jaren te Kopenhagen behalve een gelegenheidsstuk op 's Konings verjaardag ook stukken van Vondel met veel succes vertoont, en die verder in Danzig,

Lubeck, Hamburg en Kiel (later ook te Brussel en in Frankrijk) optreedt. In 1740 en '41 is er te Hamburg weer een troep, „afstammende van die van Rijndorp." Maar dit is de laatste reis, waarvan berichten tot ons zijn gekomen.

Deze Nederlandsche tooneelspelers nu — hun répertoire is ons althans ten deele bekend — speelden Nederlandsche stukken, in de oorspronkelijke taal, o.a. van Hooft, Vondel, (o.a. zijn Josef-trilogie en Maria Stuart), Bredero, Isaac Vos, Van Fornenbergh, Rijndorp, Asselijn, Bernagie en Langendijk; daarnaast ook vele uit 't Fransch en Spaansch in onze taal overgezette stukken, die dikwijls in dezen vorm voor 't eerst ginds bekend zijn geworden (b.v. Calderon's „La vida e sueño"). Zijn die Nederlandsche spelen in de Noord- en ook Zuidduitsche en zelfs Skandinavische steden inderdaad verstaan? Of heeft het publiek, gelijk Worp schijnt te meenen [15]), zich tevreden gesteld met het zien van het spel (en van de „konst- en vliegwerken"!) en het aanhooren, maar niet verstaan, der allicht met zwaren, „brommenden" galm „opgesneden" verzen? Op grond van al het voorgaande mag men, dunkt mij, gerust aannemen dat althans in de Noordduitsche steden het grootste deel der toeschouwers, niet alleen de talrijke Nederlandsche ingezetenen, maar

ook de inheemsche burgerij, èn krachtens de toen ook door haar nog algemeen gesproken Nedersassische landstaal èn door de veelvuldige aanraking met onze taal in mondeling en schriftelijk verkeer, voldoende met de laatste vertrouwd was om het beloop der stukken te volgen; zelfs voor Skandinavië schijnt, in verband met het hier straks volgende, dit vermoeden misschien niet al te stout.

Maar ook al is niet alles woordelijk verstaan, toch is blijkbaar het publiek die Nederlandsche tooneelspelers gaarne gaan zien en hooren. Zoowel onze, toch niet alleen in omvang en aantal rijke, tooneelletterkunde als onze tooneelspeelkunst stonden toen wel beneden die der Romaansche volken, maar zeker niet beneden hetgeen Duitschland en Skandinavië bezaten en voortbrachten. Het is trouwens bekend genoeg dat onze literatuur, ook en vooral die van het tooneel, herhaaldelijk der Duitsche tot voorbeeld gestrekt heeft, dat verschillende spelen en andere werken van Daniel Heinsius, Cats (o.a. zijn gedramatiseerd herdersdicht Aspasia), Vondel, Jan Vos, Brandt e.a. in 't Duitsch vertaald of nagevolgd zijn [16]). Ook een druk, bedrijvig tooneelleven met een eigen literatuur, als hier te lande vooral te Amsterdam bloeide, was ginds nog onbekend. Zoo mag men ook met

grond vermoeden dat die talrijke vertooningen onzer tooneelspelers ook op de Duitsche tooneelspeelkunst een sterken invloed geoefend hebben.

Doch de kentering van het getij valt hier, als elders, omstreeks het midden der 18de eeuw. Na omstreeks 1740 wordt het Nederlandsche tooneel door de toen nog onder classicistisch-Franschen invloed staande Duitsche overschaduwd. Maar in hetzelfde Hamburg, waar in 1741 voor 't laatst een Nederlandsche troep is opgetreden, begon 26 jaar later Lessing zijne „Hamburgsche Dramaturgie" te schrijven: een nieuw tijdperk brak aan voor de Duitsche literatuur. Terwijl de hoogachting en eerbied der Duitschers voor de lang bewonderde en benijde Republiek daalt, begint hier te lande, althans tot enkele kringen, langzaam het besef door te dringen, dat die lang verachte „moffen" ons in meer dan één opzicht boven 't hoofd groeien of reeds gegroeid zijn. Wij koesterden ons nog in den naglans onzer „gouden eeuw" en bespeurden nauwelijks dat Duitschland ontwaakt was [17]).

VI

Van Duitschland gaan wij noordwaarts naar Skandinavië, waarvan trouwens zoo-

even reeds sprake was. De tal- en belangrijke politieke en commercieele, maar ook intellectueele betrekkingen van Denemarken en Zweden met ons land sinds de 16de tot de 18de, maar vooral in de 17de eeuw, waarbij dit laatste bijna altijd de gevende partij was, zijn reeds meermalen van verschillende zijden onderzocht en ten deele uitvoerig en met liefde geschilderd [1]). Ik kan dus volstaan met even te herinneren aan zoovele Nederlanders, die als gezanten en agenten van onzen of van een anderen staat, als kooplieden, industrieelen, bouwmeesters, ingenieurs enz., hetzij in dienst der Deensche of der Zweedsche lands- of stadsregeering, hetzij voor eigen rekening en risico, krachtig medegewerkt hebben tot ontwikkeling dier beide landen en volken, aan de De Geer's en Trip's, aan het groot aantal Skandinavische studenten te Leiden (700 in de eerste eeuw der Universiteit!), Utrecht, Groningen, Franeker en Harderwijk (waar o.a. Linnaeus zijn doctorsbul gehaald heeft), aan de betrekkingen tusschen koningin Christina en vele onzer geleerden, aan den invloed ook onzer letterkunde op die van Zweden, waar althans Cats, Vondel e.a. gelezen en vertaald zijn. „Wat een overvloed", zegt Kernkamp te recht[2]), van kapitaal en vakkennis en werkkrachten moet

hier gestroomd hebben, dat men er zooveel van kon afstaan aan het buitenland! Welk een ondernemingsgeest, welk een volslagen gemis aan wat eerst in later jaren een nationale karaktertrek zou worden: huisvastheid."

Geen wonder alweer dat velen onder de hoogere standen van beide Noordsche landen er hun belang in zagen, hunne eer in stelden de taal van dat volk, waarvan zooveel te leeren viel, te verstaan; dat het Nederlandsch er dientengevolge in veel ruimer kring dan men thans zou gissen bekend en alom in aanzien was; dat het niet alleen door geboren Nederlanders, maar ook door vele vreemdelingen in het verkeer met Zweden of Denen, als eene aan beide partijen bekende internationale taal, gebezigd werd.

Had de in Oost-Friesland geboren Amsterdamsche bankier Poppe Ockesz — naar Frieschclassieken trant verdoopt in Pompejus Occo! — zijne rekeningen over velerlei door hem, als „factor" of agent van Christiaan II van Denemarken, in 1520—3 gedane leveranties, voorschotten en bemoeiingen gesteld in zijn, met Nederlandsche vormen en woorden doorspekt, Oostersch-Nedersassisch idioom, dat den koning zeker ook welbekend was [3]), een eeuw later (1621) schroomt onze „Ridder Theodorus"

— hij heette eigenlijk kortweg Dirk — Rodenburgh niet zijne vèrstrekkende memoriën, betreffende het overbrengen van verschillende industrieën uit Nederland naar Denemarken en velerlei andere plannen, aan koning Christiaan IV te richten in zijne eigene Nederlandsche moedertaal; waarop de koning dan zijne „Resolutiones" in het Hoogduitsch vervat [4]). De brieven van Abr. Cabiliau aan koning Karel IX van Zweden (1606—9) zijn in 't Nederlandsch geschreven, welke taal de koning blijkbaar kende en ook wel sprak [5]). Zijn opvolger, Gustaaf Adolf, en diens dochter Christina verstonden eveneens, en spraken ook een weinig, onze taal [6]), die de eerste misschien geleerd had van zijne minnares Margaretha Abrahamsdr. Cabiliau (evenals allicht Christiaan II van Denemarken van de befaamde Duveke en hare moeder „Sigbrit") [7]). De brieven en memoriën van den vindingrijken en ondernemenden Willem Usselinx [8]), van den koopman Samuel Blommaert (1635—41) en van Louis de Geer (1618—52), maar ook van den eersten burgemeester der door Nederlanders gestichte stad Gothenburg (Göteborg) aan den kanselier Oxenstjerna zijn eveneens in hunne moedertaal gesteld; al loopt er bij De Geer op den duur vrij wat Neder- en Hoogduitsch onder, welke laatste

taal hij ook, naast Fransch, tegenover Johan Casimir van de Paltz en diens zoon, den lateren koning Karel X Gustaaf, soms ook tegenover den kanselier Oxenstjerna bezigt [9]). Genoemde Johan Casimir briefwisselde met Hugo de Groot in diens moedertaal, welke ook de latere Karel XI eenigermate kende [10]). En De Ruyter richtte zich herhaaldelijk in zijn moedertaal tot koning Frederik III van Denemarken, terwijl hij b.v. aan Lodewijk XIV in 't Fransch schrijft [11]). Hoe zeer het Nederlandsch in Zweden, vooral in en door de industrieele en commercieele ondernemingen verspreid en bekend was blijkt o.a. hieruit, dat Usselinx het, ondanks zijn langdurig verblijf in Zweden, nauwelijks de moeite waard geacht schijnt te hebben behoorlijk de taal des lands te leeren. Daarentegen klaagt een geboren Zweed dat hij „het Nederlants niet wel en verstaet", weshalve Usselinx vreest, dat hij in de Zweedsche „Coperbergh" niet goed te gebruiken zal zijn. Ook zijn 's konings privilegiën en Usselinx' „discoursen" „in Sweets ende Duyts (d.i. hier: Nederlandsch)" gedrukt, terwijl een ander stuk in Holland „in Nederlants en François" gedrukt zal worden [12]). Niet minder verspreid moet de kennis onzer taal onder de geleerden geweest zijn, wanneer in 1640, bij de inwijding der

universiteit te Abo in het toen nog aan Zweden behoorende Finland, een der professoren een redevoering in 't Nederlandsch heeft kunnen houden [13]): wellicht een soort van bravoure — tevens eene hulde aan zijne Leidsche Alma Mater —, maar in allen gevalle een bewijs, dat de taal dier rede althans door een groot deel van 't gehoor verstaan kon worden. Trouwens nog in 1724 verhaalt de schrijver van het langen tijd vermaarde Latijnsch-Nederlandsche woordenboek, Samuel Pitiscus, in het tweede, Nederlandsche voorbericht, dat de 3200 exemplaren van een vorigen druk binnen 15 jaar verkocht waren, niet alleen in Nederland, maar ook „in Landen, welkers inwoonders onze taal òf ten deele, als in Hoog Duitschland, òf in 't geheel niet verstaan, als in Zweden, in welke de liefhebbers van studie in de Latijnsche taal iets lezen, en willen weten hoe de Nederlanders dit of dat, 't welk zij lezen, in hunne taal zeggen, die naar zich getrokken hebben [*sic*]. Het eerste heeft mij een Professor te Hanau; het tweede hebben my twee Edellieden van Upzal, onze Landen doorreizende, verhaalt."

Uit dit alles krijgt men den indruk dat de onmiskenbare, diepgaande invloed der Duitsche cultuur en dus ook der Hoog- en Nederduitsche taal in de Skandinavische rijken toen ter tijd

geëvenaard, zoo niet overtroffen, werd door de inwerking der veelvuldige, ten deele ook wel oudere, betrekkingen met ons land; ten gevolge waarvan onze taal er den rang innam van een der gezaghebbende Europeesche cultuurtalen en als internationaal middel van verkeer door Zweedsche geleerden evenzoo geraadpleegd, en door vreemdelingen in briefwisseling met Zweden, bij gebreke aan wederkeerige kennis der eigen talen, op dezelfde wijze gebezigd werd als thans Engelsch, Fransch of Duitsch.

Zoo begint, om nog enkele voorbeelden van elders te geven, de Engelsche vice-admiraal George Ayscue, in 1658 naar Zweden ontboden als adviseur in zeezaken, zijne berichten aan koning Karel X Gustaaf in zijne moedertaal te stellen, die hij echter, wijl toen in Zweden nagenoeg geheel onbekend, weldra vervangt door een (gansch niet onverdienstelijk) Nederlandsch, dat de koning kennelijk beter verstond [14]). En Harald Appelboom, de Zweedsche gezant te 's-Gravenhage, krijgt tijdens den 1sten Engelschen zeeoorlog, wanneer Zweden te Londen nog niet vertegenwoordigd is, van daar geregeld berichten van een correspondent, klaarblijkelijk een Engelschman, maar die (zeker weer omdat Appelboom geen Engelsch kende) hem in 't Nederlandsch schrijft [15]). Trouwens ook

de Engelsche admiraal Blake, die in zijne jonge jaren te Schiedam gewoond had, was met onze taal volkomen vertrouwd [16]); gelijk dit ook b.v. bekend is van Cromwell en van Roger Williams, den stichter van den Amerikaanschen Staat Rhode-Island, die Milton Nederlandsch geleerd heeft. En deze gevallen uit den tijd van onzen wedstrijd ter zee met Engeland zouden denkelijk licht te vermeerderen zijn. Een sterk voorbeeld dier vertrouwdheid is wel dat de briefwisseling tusschen het hoofdbestuur van de Fellowship der Merchant Adventurers en den Rotterdamschen magistraat nog in 1654 van weerszijden in het Nederlandsch gevoerd werd; „pas in 't volgende jaar, 1655, bleek het nationale zelfgevoel der Engelschen zóóver ontwikkeld, dat zij den Rotterdammers niet meer in 't Hollandsch of in 't Latijn, maar voor het eerst in 't Engelsch schreven" [17]). Een ander voorbeeld is de Nederlandsche brief, door den gewezen Engelschen bemiddelaar bij de vredesonderhandelingen tusschen de Russen en de Zweden, John Merrick, uit Londen in 1618 gericht aan den generalissimus der Zweedsche troepen in Rusland, Jacob de la Gardie [18]).

Ten slotte dient niet vergeten het internationale gebied bij uitnemendheid, waar wij een-

maal de eersten zijn geweest en waar onze taal dan ook den grootsten invloed heeft geoefend; ik bedoel natuurlijk de „vrije zee." Het zal wel geen grootspraak zijn te beweren dat de oudere zeemanstaal van heel Noord-Europa de herinnering bewaart aan onze heerschappij ter zee. Dat de Duitsche handel en scheepvaart na het verval der Hanze, in vergelijking althans met de Nederlandsche, onbeduidend is geweest, dat enkele loffelijke pogingen van den Grooten Keurvorst van Brandenburg en enkele latere Pruisische koningen om eene Noordduitsche marine te scheppen weinig hebben opgeleverd is welbekend: van eene Duitsche „toekomst op het water" droomde toen nog niemand. De Duitsche zeelui echter waren uiteraard Noordduitschers, die nog alleen hunne Nederduitsche of wel Friesche moedertaal spraken; en de Duitsche zeemanstaal was en is dan ook nog heden in hoofdzaak Nederduitsch. Natuurlijk had die Neder duitsche („Oostersche") of Friesche taal der kustbewoners vanouds zeer veel gemeen met onze Neder landsche, „westersche," Friesch-Hollandsch-Zeeuwsch-Vlaamsche zeemans- of strandtaal, zoodat het zeer moeilijk valt daarin telkens juist te onderscheiden wat oorspronkelijk alleen aan de laatste eigen en daaruit in de

eerste ontleend is. Doch wanneer men overweegt dat steeds, zeker wel vanouds, zeer vele matrozen uit „Oostland", uit de Noordduitsche kustplaatsen en de Noordfriesche eilanden [19]), op onze schepen „om de Noord", naar Groenland en naar Oost en West gevaren hebben, en wanneer men daarbij denkt aan de geweldige ontwikkeling onzer scheepvaart, koopvaardij en marine in de 16de en 17de eeuw, dan mag men zeker wel aannemen dat zéér veel in die Neder d u i t sche zeemanstaal toch eigenlijk van Neder l a n d schen, d.i. Friesch-Hollandsch-Zeeuwschen oorsprong is; meer, veel meer dan men wel zou opmaken uit Kluge's boek over de Duitsche „Seemannssprache" (1911), al wordt daar in beginsel en theorie een ruime plaats aan onze taal toegekend.

Maar niet alleen de Duitsche, eigenlijk de ten deele gemeenschappelijke, internationale zeemanstaal van heel Noordoostelijk Europa — als de taal van elke zee (die de volken immers evenzeer verbindt als scheidt) eene „lingua franca", een mengeltaal met allerlei van her en der ontleende bestanddeelen —, van Denemarken, Zweden, Noorwegen [20]) en vooral Rusland, zit vanouds vol Nederlandsche scheepstermen, die trouwens ook in de Fransche en Engelsche zeemanstaal geenszins ontbreken;

altoos voor zooverre de zeilvaart nog niet verdrongen of althans naar den achtergrond gedrongen en tot de kleine binnenvaart beperkt is door de stoomvaart, die alles, tot zelfs de commando's, Engelsch gemaakt heeft. Welbekend is het dat de Russische zeemanstaal niet doorspekt is met, maar voor verreweg 't grootste gedeelte eenvoudig onveranderd overgenomen is uit onze Hollandsche der 17de eeuw [21]), dat zij aan het Russische volk te, gelijk met de marine zelve, is geschonken of opgelegd door den almachtigen wil van den schepper der Russische marine, Peter den Grooten. Zeldzaam, in de geschiedenis welhaast éénig voorbeeld van de macht en het machtsbetoon van één enkeling over de niet alleen geschreven, maar ook gesproken taal — althans een vaktaal — van een gansch volk: als 't ware de verwezenlijking van de bekende taalimperialistische wenschen der keizers Tiberius en Sigismund [22]).

Deze expansie van een belangrijk deel onzer taal over heel de Russische scheepvaart danken wij aan Peters hooge waardeering, ja bewondering van ons volk, vooral als zeevaarders. Eenige jaren geleden is uit de stukken in den breede aangetoond [23]) hoe Peter reeds zeer jong van een Hollandschen ingenieur en een matroos in Rusland Hollandsch geleerd heeft; en wel

zóó goed, dat hij reeds op zijne eerste reis naar West-Europa, bij zijn bezoek aan Koning-stadhouder Willem III te Londen in 1698 dezen verbaasde door — en niet alleen over het zeewezen, gelijk de koning gemeend had — vloeiend Hollandsch te spreken, zonder den tolk aan 't woord te laten komen [24]). Evenzoo onderhield hij zich in 1702 te Moskou met den beroemden Nederlandschen reiziger Cornelis de Bruyn in diens taal en vertolkte het gesprokene daarna zelf ten behoeve van zijn Russisch gevolg. Nog eigenaardiger — tevens een nieuw bewijs van de toenmalige internationale positie en beteekenis onzer taal — is dat hij niet alleen met Nederlanders, maar ook met andere vreemdelingen bij voorkeur onze taal sprak. Zoo b.v. in 1697, nog vóór zijn verblijf hier te lande, bij zijne ontmoeting met Keurvorst Frederik III van Brandenburg (weldra koning Frederik I van Pruisen) te Koningsbergen, met wien hij zich noch (natuurlijk) in 't Russisch, noch in 't Hoogduitsch, noch in 't Fransch, noch ook — minst van al — in 't Engelsch, maar in 't Hollandsch onderhield! Dat de Keurvorst, zoon van Louise Henriette van Oranje, zijner moeder taal verstond en sprak is misschien nog niet zóó verrassend als dat Peter ook tegenover hem aan het Hollandsch de voorkeur gaf boven het

Duitsch, dat ook hem toch allicht ten minste eveneens gemeenzaam was. Van de toekomstige wereldtaal, het Engelsch, kende hij daarentegen slechts eenige scheepstermen, zoodat hij Willem III verzocht hem ter voorlichting den Engelschen vice-admiraal Mitchell toe te voegen, die van 't Nederlandsch op de hoogte was. Hoogst eigenaardig, schier grotesk zijn de Hollandsche op- en onderschriften zijner vertrouwelijke brieven aan goede vrienden: grappen en grollen, die ons het kinderlijk vermaak schijnen van een halfbeschaafden wilde of van een „bourgeois gentilhomme" om te pronken met brokken eener vreemde, hooger beschaafde taal. Die liefhebberij uit zich zelfs in zijn spelling van den naam der door hem zelven gestichte en gedoopte stad: *San(kt) Piterbo(e)rch* enz., naar zijne gewone onderteekening van vertrouwelijke brieven met *Piter* (*Schiptimerman, admiraliteitswerfa bas* (baas), *Bombardier* enz.!), in plaats van den Russischen officieelen vorm *Petr* (spr. *Pjotr*); welke vorm nog zeer lang (ook heden nog?) heeft voortgeleefd in den onder 't Russische volk gebruikelijken verkorten naam der hoofdstad *Piter*! Voorts moedigde hij onder zijne vrienden en vertrouwden de studie van het Nederlandsch op allerlei wijzen aan; ook door het laten vertalen van boeken, zooals Erasmus'

Colloquia familiaria (in Russische en Hollandsche vertaling naast elkaar) en W. Sewel's Nederduytsche Spraakkonst, alsmede door den beraamden en aangevangen, maar niet voltooiden druk van den folio-Bijbel in het Nederlandsch en het Russisch naast elkaar [25]).

De rol, door het Nederlandsch toen in Rusland gespeeld, doet in menig opzicht denken aan de positie onzer taal tot in de tweede helft der 19de eeuw in Japan: die van een „Portael der saecken en spraecken" — om met Comenius te spreken —, welke den toegang opende tot de Westersche beschaving, tot zee- en krijgswezen, handel, wetenschap en kunst van West-Europa [26]); al dient erkend dat die eereplaats in Japan gekocht is met het zich laten welgevallen van persoonlijke vernederingen, wel zeer afstekende bij de hooge posten, in Rusland aan menig Nederlander verleend.

Maar hier, in Japan, zijn wij reeds in het Verre Oosten aangeland; welke overzeesche gewesten wij van den aanvang af buiten ons bestek gelaten hebben. Wij beëindigen dus hier onze, misschien reeds te langgerekte, oostelijke ommereis buiten de grenzen onzer zeventiendeeuwsche Republiek.

VII

Bovenstaande lange, schier eentonige opsomming van vreemdelingen, hetzij geheele groepen of enkelingen, die in de 17de en 18de eeuw onze taal gesproken en geschreven of althans verstaan en gelezen hebben, zou licht den indruk kunnen wekken eener ietwat kinderlijke, kleingeestige blijdschap, de blijdschap van een klein volk, gevleid door zooveel erkenning van de zijde der „grooten", die zich wel verwaardigd hebben zijn taal als inderdaad schrijf- en spreekbaar te erkennen! Daarom zij hier nog eens met nadruk herhaald, dat de betrekkelijke heerschappij of althans bekendheid onzer taal, die allereerste aanloop tot de rol eener wereldtaal, hier niet zoozeer op zich zelf beschouwd is, maar vooral als gevolg en blijk van den eerbied der overige volken voor hetgeen het onze op allerlei gebied gewrocht had, als afschijnsel van het aanzien, dat ons volk in de 17de en nog in de eerste helft der 18de eeuw in heel Europa genoot. Het bovenstaande geeft slechts eene (denkelijk nog zeer onvolledige) samenvatting van hetgeen omtrent deze uitbreiding van ons taalgebied door verschillende onderzoekers hier en daar aan 't licht is gebracht. Natuurlijk zou een grondiger bewer-

king dezer stof, ook indien beperkt tot de eigenlijke oostgrenzen onzer oude Republiek, om de invloedsfeer harer cultuur te beschrijven, zich niet mogen bepalen tot de schrijf- en spreektaal, maar zich moeten uitstrekken over het gansche maatschappelijk en huiselijk, kerkelijk en staatkundig leven, over handel en scheepvaart, nijverheid en landbouw (dijkage en landaanwinning!), over wetenschap en kunst (huisbouw!), over zeden en gewoonten, geslachtsnamen enz. enz.; en dan ook een grondig onderzoek der archieven van staat en kerk, gemeenten en familiën, der gedrukte boeken [1]), vooral een onderzoek in loco der hedendaagsche toestanden niet mogen schuwen. Maar dit is een groote en grootsche taak, waartoe het bovenstaande slechts een bescheiden bijdrage wil zijn.

En wat is nu onze slotsom? Allereerst zeker wel dat wij ons te wachten hebben voor te vèr strekkende gevolgtrekkingen. Dat b.v. Nederlandsche tooneelspelers in Zweden Nederlandsche stukken hebben gespeeld bewijst ten slotte toch niet veel meer dan b.v. hedendaagsche Italiaansche operavoorstellingen hier te lande: een geringe mate van bekendheid eener vreemde taal in beperkte kringen, geenszins eene eigenlijk „uitbreiding van ons taalgebied"!

Maar vooral behooren wij ons te hoeden voor averechtsche, onhistorische opvattingen, gevolgtrekkingen en voorspiegelingen. Het is niet ondenkbaar dat deze of gene achter deze uitbreiding van ons taalgebied in de 17de en 18de eeuw een min of meer nationalistisch, „Groot-Nederlandsch" streven onzer voorouders zou willen zoeken en dus ook zien; terwijl hier toch eigenlijk alleen of vooral handelsbelang en godsdienstijver in 't spel zijn geweest, die zich van de taal alleen hebben bediend als practisch middel van gemeenschap en verkeer met medebelanghebbenden of met geloofsgenooten, ten hoogste ter onderscheiding van andersdenkenden. Neen, aan een desbewust streven tot verbreiding onzer taal om haars zelfs wille, of als middel tot verbreiding onzer nationale cultuur, ja zelfs tot uitbreiding onzer volks- en staatsgrenzen, aan magnetische werkingen als vooral na den wereldoorlog verschillende vereenigingen en verbonden uit andere landen wel op ons gericht hebben, dacht toen stellig nog niemand. Al ontbrak bij ons volk de nationale fierheid en trots geenszins, zulke nationalistische begrippen en gedachten, zulke expansionistische wenschen en bedoelingen waren vóór de vrijheidsoorlogen en de Romantiek, d.i. vóór de 19de eeuw, hier en elders onbekend.

Doch evenmin als wij bij onze voorouders dergelijke bedoelingen mogen onderstellen, evenmin mogen zulke herinneringen aan vervlogen dagen bij ons geheime gedachten en wenschen wekken of koesteren; alsof een — zelfs niet alleen cultureel, maar ook politiek — herwinnen van ten minste een deel van het door ons na de „gouden eeuw" verloren terrein thans nog mogelijk, alsof het daarvoor niet onherroepelijk te laat ware! Ja, er is een tijd g e w e e s t, toen er zóóveel van den glans onzer Republiek ook op onze taal afstraalde, dat het niet geheel onmogelijk scheen dat de taal van de meeste en toen voornaamste der 17 Nederlanden eenmaal inderdaad over het gansche gebied „van de Schelde tot de Weichsel", van Duinkerken tot „Danswijk" en van Hamburg tot Keulen, als de schrijf- en beschaafde spreektaal eener groote „Nederduitsche" (ditmaal in zéér ruimen zin) natie zou heerschen en mitsdien, naast hare Hoogduitsche zuster, als een der hoofdtalen van Europa — ja, denkt men aan de mogelijkheden in Nieuw-Nederland en Zuid-Afrika, misschien van de wereld — ook elders erkend zou worden.

Doch dit heeft niet mogen zijn: deze oogenschijnlijke belofte der 16de en 17de eeuw is evenmin als andere, die er de voorwaarden voor waren, vervuld. De overal omstreeks denzelfden

tijd (het midden der 18de eeuw) waar te nemen daling van het aanzien onzer taal in den vreemde [2]) is slechts de afspiegeling van den tanenden glans van ons volk in de oogen van andere natiën. De gedachte aan wat eenmaal geweest is, aan wat daaruit wellicht had kunnen groeien, stemt ons allicht weemoedig; zij heeft zelfs den schijnbaar onaandoenlijken Fruin eens verlokt tot een klacht over het neerdrukkend gevoel onzer tegenwoordige „schamele kleinte" [3]). En er is dan stellig meer reden om met hem te treuren over de in Zuid-Afrika en Nieuw-Nederland, misschien ook in Oostland en Overland, verloren kansen dan met Van Haren over een „verzuimd Brazil". Maar treuren baat niet, en sterkt niet. Beter is 't, wederom met Fruin [4]), te zeggen: „Lass das Vergangene vergangen sein"; ons niet te laten verleiden tot gedachten aan wat hij te recht „in onze dagen een hersenschim, aan welker verwezenlijking een gezond brein niet denken kan" genoemd heeft [5]).

Wel echter kunnen en mogen wij, die thans de beteekenis van een grooter taalgebied beter hebben leeren beseffen dan onze voorouders, uit de geschiedenis der uitbreiding en wederinkrimping van het onze de les putten, dat het ook o n s b e l a n g is te behouden wat wij hebben en er, zooveel wij daartoe kunnen mede-

werken, voor te waken, dat dit gebied, dat vanouds in België door het Fransch, in Zuid-Afrika sedert ruim eene eeuw door het Engelsch bedreigd wordt, niet alleen in aardrijkskundige breedte, maar ook in maatschappelijke hoogte ongeschonden gehandhaafd blijve.

AANTEEKENINGEN

I

[1]) Liefst had ik „expansie" gebezigd, indien hier, in dit verband, een vreemd, en bovendien naar imperialisme smakend woord niet misstaan had.

[2]) Dien (thans zoo rampzalig misbruikten) bloot anthropologischen term; die ook zelfs wel gebezigd wordt in toepassing op het onderscheid tusschen de „Afrikaanders" en de Engelschen, beiden in hoofdzaak van zuiver Germaansche afstamming!

[3]) Zie Uit P. L. Muller's Verspreide Geschriften, 132.

[4]) Zie over dit alles: Gamillscheg, Romania germanica. Sprach- und Siedelungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreichs, 1934—6 (tegenhanger van Frings' Germania romana, 1932); F. Petri, Germaniens Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich (1937); en over dit laatste werk: J. de Vries, in Tschr. v. Nederl. taal- en letterk. LVI (1937) 276—309.

[5]) Van de allengs zeer uitgebreide literatuur over de vroeger „Kaapsch-Hollandsch", thans „Afrikaansch" geheeten taal moge hier alleen het eerste wetenschappelijke werk over hare geschiedenis vermeld worden: Hesseling, Het Afrikaans. 2de, herziene en vermeerderde uitgave (1923).

[6]) Over den wederkeerigen invloed van het Nederlandsch en de inlandsche talen, in de eerste plaats het Maleisch, zie o.a. Prick van Wely, Neerlands Taal in 't verre Oosten (1906). Over Ceilon zie Hesseling, in Tschr. v. Nederl. taal- en letterk. XXIX (1910) 303—12.

[7]) Hesseling, Het Negerhollands der Deensche An-

tillen(1905). — Schuchardt en Hesseling, in Tschr. v. Nederl. taal- en letterk. XXXIII 123—42. — De Josselin de Jong, Het huidige Negerhollandsch (1926).

[8]) Zie Dyneley Prince, in Tschr. v. Nederl. taal- en letterk. XXXII 306—12.

[9]) Zie C. W. Schoonhoven, in De nieuwe Taalgids XXXIII (1939), 79—91.

[10]) Zie Verdam, Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal. 4de dr., herzien door Stoett, blz. 224—8.

[11]) Hiernaast dienen ook genoemd de (voorheen veel talrijker) in hun vorm „verdietschte", in 't Nederlandsch „vertaalde" namen van buitenlandsche, naburige of in druk handelsverkeer met de onzen staande plaatsen als *Jarremuien, Pleimuien, Duins; Danswijk, Koningsbergen, Rije* (Riga); ook *Emmeri k, Dusseldor p* (trouwens de „bodenständige" vormen); en *Berl ij n, Par ij s, Lond e n* enz. Zie o.a. Nomina Geogr. Neerl. XI 1—74.

II

[1]) P. L. Muller, Middeleeuwsch Nederland, in a. w. 131—94. — Huizinga, Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef, in De Gids, 1912 I 432—87. — J. W. Muller, Over Nederlandsch volksbesef en taalbesef, 23; herdrukt in: Verspreide Opstellen, 146—81. — Dez., Het ontstaan van het begrip en den naam „Nederland", in Groot-Nederland XXXIV (1930) 411—32.

[2]) Van deze dubbelzinnigheid heeft de regeering van Willem I een noodlottig misbruik gemaakt door in het Kon. Besl. v. 10 Oct. 1814 „de Nederlandsche taal" „d e landtaal" (dus ook voor de Waalsche provinciën!) te noemen; zie Blaauwkuip, De taalbesluiten van Koning Willem I, 24.

[3]) Over de benamingen onzer taal, inzonderheid over „Nederlandsch" (Overdr. uit Versl. en Meded. d. Kon. Vlaamsche Acad. v. taal- en letterk. 1909, 417—592).

[4]) Van een voor dien tijd opmerkelijk juist inzicht op dit stuk geeft H. J. Nassau reeds in 1854 blijk, in zijn

Verslag van M. de Vries, Leidsche intreerede (Geschriften III 246).

[5]) De taal van „Oostland", d. i. Noord-Duitschland (Mnl. Wdb. V 1626, Ned. Wdb. XI 225), het land der „Oosterlingen" (in alle welke namen *oost* dient genomen voor: n o o r d oost: zie Tschr. v. h. Kon. Aardrk. Gen., 2de serie XL 120—6, XLI, 176—9).

[6]) Zie b.v. De Vreese, a. w. 72—3.

[7]) Dit alles zij gezegd zonder afbreuk te doen aan het nationale karakter onzer Hervorming, waarover in lateren tijd telkens meer licht is opgegaan. Toch hebben deze „Oostersche" stroomingen zeker een niet onbelangrijken invloed geoefend.

[8]) Zie Vor der Hake, Een zestiend'eeuwse taal voor literair verkeer, in De nieuwe Taalgids V (1911) 225—45. — Dez., Proeven van zestiende eeuws oosters Nederlands (1919).

[9]) Brandt, Hist. d. Reform. III 54; door Hinlopen, Hist. v. d. Ned. Overzett. d. Bijbels 81 vlgg., ten onrechte in twijfel getrokken, doch door Kaajan, De Pro-Acta der Dortsche Synode 134, met vele nadere getuigen gestaafd; zie ook Heringa, Bijzonderheden betr. de vervaard. v. d. gewone Nederl. Bijbelvertaling, in Kist en Royaards, Arch. v. Kerk. Gesch. V 126—31. — Curieuse staaltjes van de Drentsche (Nedersassische) volkstaal der 16de en 17de eeuw, min of meer naar de „Oostersche" schrijftaal gefatsoeneerd, zijn te vinden in uittreksels uit de Acta der Synoden, bij Joosting en Knappert, Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis van Drente 40—112.

[10]) Zie b.v. de, eerst in Neerlandia XXXVII—XLII (1933—8) verschenen, onlangs in boekvorm verzamelde en fraai verluchte, reeks opstellen van F. Dekker: Voortrekkers van Oud-Nederland. Uit Nederlands geschiedenis buiten de grenzen (1938).

[11]) Zie b.v. Bremer, in Paul's Grundr. d. germ. Philol[2]. III 894—901; Seelmann, Mittelniederländische

Wörter in der Mark Brandenburg, in Korrespbl. d. Ver. f. niederdeutsche Sprachforschung XLVII (1921) 40—5; XLVIII (1922) 75—8.

[12]) Kloeke, Der Vokalismus der Mundart von Finkenwärder bei Hamburg, 1914.

III

[1]) Mensinga, De Nederlandsche taal in Duitschland, in Noord en Zuid II 1—16 (dat ik eerst na voltooiing van dit opstel onder de oogen kreeg). — Bartels, Gesch. d. holl. Sprache in Ostfriesland, in Jahrb. d. Gesellsch. f. bild. Kunst u. Altert. zu Emden IV[2] (1881) 1—19. — Winkler, Oud Nederland (1887) 73—104 (en 247—59). — Juten, De Nederl. taal in OostFriesland en de Westphaalsche Graafschappen, in Neerlandia XII (1908), 185—8, 208—9 (grootendeels, doch zonder vermelding, aan Mensinga ontleend). — Hahn, Die Ausbreitung der neuhochd. Schriftsprache in Ostfriesland (1912), en de in dit werk, XIV—XVIII, genoemde literatuur. — Domela Nieuwenhuis Nijegaard, De Nederl. taal in den loop der eeuwen in Duitschland. I. Vlaanderen en Oost-Friesland, in De Tijdspiegel LXXIV (1917) III 192—211. — Dez., Nederlandsche taal en invloed op thans Duitsche landen, in het bijzonder op Noord-Friesland, in a. w. LXXV (1918) I 418—34. — Vooral aan het werk van Hahn, die den wedstrijd tusschen het Nhd. en het Nnl. uiterst nauwkeurig en breedvoerig, met statistieken enz., beschrijft, heb ik veel ontleend.

[2]) Boekenoogen, De Zaansche Volkstaal, VI—VII.

[3]) Huizinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter? in Driemaandelijksche Bladen XIV (1914) 1—78.

[4]) Zie reeds boven, blz. 17—8; maar vooral Borchling, Die niederd. Literatur Ostfrieslands, in Jahrb. d. Ver. f. niederd. Sprachf. XXVIII (1902) 1—24; alsmede, voor de hedendaagsche literatuur: Dunkmann, Ostfries.-plattd. Dichterbuch (1911) XI—LVII.

[5]) Siebs in Paul's Grundr. d. germ. Philol.[2] I 1167—70; Bremer in a. w.[2] III 847—8.

[6]) T. l. a. p. — Hahn, a. w. 161.

[7]) Dat b.v. ook Hollandsche liederen, evenals Hollandsche ganzenspelen enz., in Oost-Friesland tot in de 19de eeuw evengoed bekend geweest zijn als in Groningen blijkt uit W. Lüpkes, Ostfriesische Volkskunde (1907) 170, 228 (verg. ook 193, 199 enz.). Ook kinderprenten werden van hier uit ginds ingevoerd.

[8]) Dat in de meer oostelijke en zuidelijke streken van Noord-Duitschland, zonder de Nederlandsche mededinging, het Nederduitsch als schrijftaal reeds in de 17de eeuw overwonnen en verdrongen heeft.

[9]) Zie boven, blz. 17—8, 28.

[10]) Een Oostfriesche geslachtsnaam als die van den achttiendeeuwschen historicus *Harkenroht* — immers met „o" = *oa* of *ao*, in zuidelijker streken meestal als „a" geschreven, dus = *Herckenrath*: tweeërlei schrijfwijze van den Limburgschen plaatsnaam *'s-Hertogenrade* (= *Rolduc*) — is in dezen een welsprekend getuige.

[11]) Zie de bibliographie der Emder drukken uit de 16de, 17de en 18de eeuw, bij Hahn, a.w. 178—255. Daarin o.a. de „Emder Catechismus, oft kinderleere" (1554 vlgg.); wel te onderscheiden van de „Emder bedingen", het zgn. „groot-E(e)m(b)der(t)", een in de 17de eeuw hier te lande veel gebruikt spel- of leesboek (zie o.a. Bredero, Moortje, vs. 2643, met Stoett's Aant.).

[12]) Zie boven., blz. 71.

[13]) Hahn, a.w. 8—24.

[14]) Zie nog b.v. Kneppelhout, Studententypen (1839–'41), ed. 1863, blz. 287—9.

[15]) Zie de statistiek der van 1615 tot 1750 te Groningen ingeschreven studenten bij Hahn, a. w. 173—4; ook Bartels, a. w. 4.

[16]) Over de oorspronkelijke, geenszins geringschattende beteekenis dezer benaming („duidelijk, eenvoudig, slechtweg") zie Lasch, Plattdeutsch, in Paul u. Braune's

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit. XLII 134—56.

[17]) Zie straks een paar voorbeelden.

[18]) De „Oostersche pfarheeren", waarover Bredero, Sp. Brab. 216, spreekt; al zijn daaronder misschien ook Luthersche predikanten bedoeld. Zie Nauta's aant. op genoemde plaats, waaruit ook blijkt dat velen onder hen geen zuiver Nederlandsch, maar hun eigen Oostersch bleven spreken (en preeken?).

[19]) Ontleend aan Bartels en Hahn, passim.

[20]) Onderscheiden van de inheemsche Oostfriezen; verg. boven, 28.

[21]) Bartels, a. w. 7.

[22]) A. w. 5.

[23]) A. w. 8; Hahn, a. w. 77.

[24]) Bartels, a. w. 10.

[25]) „De Hoogduitsche taal zou hem [den predikant] voor het gros der toehoorderen doen zyn en blyven een klinkent metaal en luidende schelle" (t. a. p.)!

[26]) Een eigenaardig argument trouwens, waar het Frederik den Grooten gold, die liefst Fransch schreef en sprak!

[27]) Hahn, a. w. 78—9.

[28]) Zie nadere, soms curieuse bijzonderheden bij Bartels 14 vlgg., Hahn 82 vlgg.

[29]) Hahn 85, Dunkmann XXXVIII.

[30]) Bartels 15—6.

[31]) A. G. van Hamel in Gron. Stud.-Alm. 1904, 259.

[32]) Zie de omstandige opgaven bij Hahn 86—8; verg. die over de taal der kerkboeken in de verschillende gemeenten, a. w. 93—5. In enkele gemeenten is bij den middag- of avonddienst nog tot 1900, ja tot 1908, in 't Nederlandsch gezongen!

[33]) J. P. Müller, Die Mennoniten in Ost-Friesland, in Jahrb. d. Gesellsch. f. bild. Kunst ... zu Emden IV^2 58—74, V^1 46—79; naar 't schijnt, niet voortgezet. — Ten Doornkaat Koolman, Mitteil. aus der Gesch. d. Mennoniten-Gemeinde zu Norden im 19. Jahrh. (1904).

[34]) Mededeeling van wijlen Prof. Dr. S. Cramer.

[35]) Te Norden was Ds. J. Pol, die in 1883 emeritus werd, de laatste; zijn opvolger werd beroepen op voorwaarde dat hij, na een driemaandsch bezoek eener Duitsche hoogeschool, in 't Hoogduitsch zou preeken (l. a. w. 22, 25). En zoo ging het ook elders.

[36]) Hahn 96—112.

[37]) Bartels 12; Hahn 100.

[38]) Hahn 24—52.

[39]) Zie de statistiek van de taal der Emder drukken in de 16de, 17de en 18de eeuw, bij Hahn 122—31.

[40]) Zie boven, blz. 31.

[41]) Hahn 135—40.

[42]) Wel te onderscheiden van zijne oudere en jongere genannen, den Amsterdamschen „steêboô" en zinnespeldichter Jan Thönisz. uit de eerste helft der 16de eeuw (zie Kalff, Gesch. d. Ned. Letterk. III 15, 20, 71), en „Jan Teunissen", alias Johannes Antonides van der Goes (a. w. IV 554).

[43]) A. w. IV 67.

[44]) Te Winkel in het 3de Verslag v. h. Vondel-Museum, 18—28. Verg. boven, blz. 84.

[45]) Eigenaardig hoe het Hollandsch, als bijbel- en kerktaal, voor den Oostfries, evenals later voor den Afrikaander, een a. h. w. heilige taal was, welker alledaagsch gebruik hun een profanatie scheen (zie Mensinga in Noord en Zuid II 9).

[46]) Bartels 9, 16; Hahn 76—7.

[47]) Zie boven, blz. 21—2.

[48]) Jahrb. d. Gesellsch. . . zu Emden XV(1903),417-20.

[49]) Hahn 143; zie het breed verhaal der twee bezoeken van den koning aan Emden in 1751 en 1755, door den schoolmeester E. Sievers uit Pilsum, in Jahrb. d. Gesellsch.... zu Emden IV[1] (1881) 43—47; ook deze taal is geenszins, als t. a. p. gezegd wordt, „stark holländisch gefärbt niederdeutsch", maar, op enkele uitzonderingen na, volkomen zuiver achttiendeeuwsch Nederlandsch. Verg. ook boven, blz. 74.

[50]) Winkler, Oud Nederland 86.

[51]) Zie boven, blz. 29.

[52]) Als een waarschuwing tegen een overdreven voorstelling van de beteekenis en den invloed der Nederlandsche taal in heel Oost-Friesland — toch slechts kerk- en schooltaal, en alleen bij Gereformeerden en Doopsgezinden — ook op de algemeene politieke gezindheid der Oostfriezen in de Hollandsche jaren 1807—10 mogen hier een paar aanhalingen staan, die ondanks de kennelijke, partijdige overdrijving toch wel een kern van waarheid zullen bevatten. Niebuhr, Pruisisch gezant bij Lodewijk Napoleon, schrijft 20 Jan. 1809 aan den Pruisischen minister Von der Goltz (in 't Fransch!): „Tous les Ostfrisons déplorent... avec amertume leur bonheur passé. Ils calculent qu'ils vont payer vingt fois plus que dans ces tems fortunés... On les inonde d'une foule d'employés hollandais qui ne sont pas précisement l'élite de la nation: eux, au contraire, se trouvent exclus de toute place dans l'administration des autres départemens, parce qu'ils ignorent la langue" (Gedenkst. d. Alg. Gesch. v. Nederland van 1795 tot 1840, ed. Colenbrander, V[1] 196). En Lebrun, hertog van Plaisance, schrijft 23 Nov. 1810 aan Napoleon: „Il y a une grande antipathie entre l'habitant de l'Ostfrise et le Hollandais. L'allemand est la langue du pays[?]... Il serait utile que V. M. y autorisât l'usage de la langue allemande, comme elle a fait de la langue hollandaise pour la Hollande" (a. w. VI[1] 100). Men ziet hier eenerzijds hetzelfde gebrek aan tact, dezelfde partijdige voorstellingen bij de Regeering en hare ambtenaren, anderzijds dezelfde materiëele grieven en bezwaren bij de bevolking als eenige jaren later in het bij Nederland „aangehechte" België en na den wereldoorlog in andere geannexeerde en „gedésannexeerde" landstreken! Dat die financieele grief voor 't overige sterk overdreven was blijkt uit het rapport van den Staatsraad Real van Juli 1811 over Holland na de inlijving (a. w. VI[1]

174): Oost-Friesland betaalde onder het Hollandsch bestuur niet t w i n t i g, maar v i e r maal zooveel als onder het vroegere Pruisische! Toch blijft het verschil groot genoeg om de klacht begrijpelijk te maken.

IV

[1]) Zie Maerlant's Merlijn, ed. Van Vloten, VIII.

[2]) Zie over deze Westfaalsche graafschappen nader Mensinga, in Noord en Zuid II (1878) 11—15; Winkler, Oud Nederland 255—6; Juten, in Neerlandia XII (1908), 208; F. Domela Nieuwenhuis, in De Tijdspiegel LXXIV (1917) III 211—3; over Bentheim vooral ook Rakers en Dingeldein, Köppien en Köpken, in Versl. en Meded. v. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. Regt en Gesch. XLVIII, 2de Reeks, 24, en de ald. aangehaalde (of beloofde) opstellen van den eerstgenoemde, benevens die van Kloeke e.a.

[3]) Eenig voorbehoud is hier echter noodig geworden door de belangrijke, ja verrassende uitkomsten der dialectologische onderzoekingen van Th. Frings en J. van Ginneken, Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg, in Zeitschr. f. deutsche Mundarten 1919, 97—208; zie hierover ook Kloeke in Neophilologus IV (1918—9) 304—10 en in De nieuwe Taalgids XV (1921) 30—42. Verrassend; immers vrij algemeen was tot dusverre, naar ik meen, de voorstelling, alsof de assimileerende en nivelleerende invloed eener algemeene, nationale, beschaafde spreektaal, eener literaire schrijftaal en eener officieele kanselarijtaal op de natuurlijke volkstalen in hoofdzaak van onzen, of althans van jongeren tijd dagteekende, nu het gemakkelijk verkeer, de in omvang en macht zoozeer toegenomen staatsbemoeienis, de dienstplicht, bovenal het onderwijs en de lectuur een zooveel inniger vermenging, door verhuizing en door huwelijk, en een zooveel strakker vereffening ook in de algemeene gesproken volkstaal ver-

oorzaken dan in vroegere tijden, toen de bevolking, nog veel meer „hok-" of „honkvast" en analphabeet, buiten geregelde aanraking met (in ruimeren zin) uitheemsche invloeden bleef. Doch nu hebben deze en vele andere dialectgeographische studiën op klaarblijkelijke wijze betoogd, ja aangetoond en bewezen dat reeds in de middeleeuwen de invloed van de officieele taal der toenmalige staten zóó groot is geweest, dat de grenzen niet alleen van het machtige keurvorstendom Keulen, maar ook van kleinere gebieden als de hertogdommen Kleef en Gulik zich nog heden ten dage afteekenen in het beloop der isoglossen of grenslijnen van bepaalde verschijnselen! Hetgeen dus wil zeggen dat de „geschäftsprachen" dier territoriën reeds in de middeleeuwen oude stam- (en dus ook volkstaal-) grenzen uitgewischt en nieuwere, scherpere grenslijnen getrokken hebben, die nog heden, ondanks jongere (naar wij meenden zeker niet minder gewichtige) staatkundige veranderingen, duidelijk herkenbaar zijn! Zullen wij dus ook in dit, gelijk reeds in zoo menig ander opzicht — zie b.v. De nieuwe Taalgids X (1916) 225—9, XIV (1920) 8 — onze meeningen moeten herzien en van min of meer romantisch-democratische denkbeelden over de ongereptheid en onaantastbaarheid, in ouderen tijd, der natuurlijke volkstaal moeten terugkeeren tot meer nuchtere, realistisch-aristocratische voorstellingen, t.w. tot het aannemen van een sterken invloed, reeds in vroege tijden, van de omlaag doorzijgende cultuur der „oberschicht," gelijk aan die, welke reeds in het oude Griekenland aan de κοινή, en in ons Friesland aan de Nederlandsche landstaal de zege verschaft heeft? Dan zouden wij ook bij de beschouwing der talrijke punten van overeenkomst tusschen deze Nederrijnsche en de Nederlandsche streektalen allicht ten minste evenveel op rekening mogen schrijven der latere veelvuldige betrekkingen en krachtige Nederlandsche invloeden als op die der overoude

stam- en taalverwantschap; welke laatste, zonder de eerste, niet bestand zouden geweest zijn tegen de afscheidende werking der staatsgrenzen en de aantrekkingskracht van het nieuwe staatscentrum. In allen gevalle hebben die jongere Nederlandsche, Hollandsche invloeden hier, evenals in Oost-Friesland, een zéér groote beteekenis gehad; al zal de juiste scheiding tusschen oudeigen en ontleend ook hier wel moeilijk zijn en blijven.

[4]) Zie Versl. en Meded. d. Vl. Acad. 1908, 114—7; 1920, 386; 1921, 580; voorts Franck, in Tschr. v. Nederl. Taal- en Letterk. XVIII (1899) 269—74; Vogt, in Paul's Grundr. d. germ. Philol.[2] II 289—91; Schuster, in Niederdeut. Jahrb. XLVII (1921) 10—2.

[5]) Zie b.v. Tschr. v. Ned. Taal- en Letterk. XIII 151—6, en verschillende redacties van liederen in Van Duyse, Het oude Nederlandsch Lied.

[6]) Zie nog meer andere namen bij Winkler, De Nederlandsche Geslachtsnamen 212, 225—8 (Neder-Rijn), 228-9 (Westfalen), 229—31 (Oost-Friesland; verg. ook omgekeerd, 513—22.

[7]) De Doopsgezinde gemeente te Crefeld b.v. heeft langen tijd, tot in de 19de eeuw, Nederlandsche leeraren gehad (die ook wel in 't Nederlandsch schijnen te hebben gepreekt en gecatechiseerd). Ook zond zij hare zonen ter opleiding naar Nederland. Zoo is ook mijn grootvader Samuel Muller in 1801 uit Crefeld herwaarts gekomen; zie over den toen in zijne geboortestad nog sterken Hollandschen invloed zijn Levens- en karakterschets van N. G. van Kampen, blz. 19. — Onlangs zijn zekere eigenaardige, „zeitgemässe" beschouwingen van den hedendaagschen Mennonietischen predikant te Krefeld D. Cattenpoel — naar aanleiding van de stichting in 1683, door „Duitsche Mennonieten of Nederlandsche Quakers," van Germantown in Pennsylvania — over de beteekenis, daar en toen, van „Duitsch" en „Nederlandsch" op deskundige en afdoende wijze be-

antwoord door Mr. A. Loosjes; zie De (Doopsgezinde) Zondagsbode van 9 en 16 Jan. 1938. — In 1883 werd Ds. Lodeesen te Emmerik, in 1895 Ds. Leendertz te Kleef emeritus, waar zij nog in 't Nederlandsch geschreven en zeker ook wel gepreekt hadden. — Over de Doopsgezinden te Emmerik e. e. aan den Neder-Rijn zie o. a. het straks te noemen geschrift van J. Petry I 28 *b*.

[8]) Aldus in een planodruk (a°. 1754), weleer in 't bezit van wijlen Dr. G. J. Boekenoogen.

[9]) Kneppelhout, Studentenleven, ed. 1863, I 333—41.

[10]) Winkler, a.w. 513—5; Dez., Oud-Nederland 254; het hierbeneden genoemde geschrift van J. Petry I 6 *b*.

[11]) Zie b.v. twee contracten aangaande den bouw van een nieuw fraterhuis te Emmerik, in 1569 en 1578 aldaar opgesteld, en uitgegeven door den na te noemen Dr. Petry in Mitteil. d. Gesellsch. f. deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte XIII (1903) 9—23. — Over de lotgevallen der Kleefsche streekspraak zie het verslag eener voordracht van F. Gorissen, in Korrespondenzbl. d. Ver. f. niederd. Sprachforschung XLIX (1936) 27—30.

[12]) Te Gelder drukten voor en na 1800 de firma's Wed. H. en F. en C. Bontamps en G. N. Schaffrath volksprenten enz. (Van Heurck-Boekenoogen, Histoire de l'Imagerie populaire flamande, 52, 559, 625); te Emmerik werd nog in 1812 een Hollandsch gezangboek voor de Gereformeerden aan den Beneden-Rijn gedrukt enz.

[13]) Schriftelijke mededeeling van Dr. J. Petry.

[14]) Winkler, Oud Nederland 251—2.

[15]) Handel. van het XXe Nederl. Taal- en Letterk. Congres te Amsterdam 1887, blz. 56—7. Verg. ook Fruin, Verspr. Geschr. X 414.

[16]) Zie J. Petry, Der Wiederhall des Hubertusburger Friedens am Niederhein. Beil. z. Jahresber. d. städt. Progymnasiums zu Ratingen. I (1909), II (1910).

[17]) Petry, a.w. II v *a*.

[18]) Zie boven, blz. 57 en verg. blz. 45—6.

[19]) Een dergelijken indruk krijgt men van een (kwaad-) Nederlandsch strooibiljet, te Belle (Bailleul, in Fransch-Vlaanderen) bij gelegenheid eener verkiezing in 1885 gedrukt (zie Winkler, Oud Nederland, 260—2); zie een dergelijk, ter aanbeveling van generaal Boulanger, afgedrukt in 't Alg. Handelsblad van 24 Sept. 1889, Avondbl., Bijbl.

V

[1]) Zie boven, blz. 24.

[2]) Sillem, Zur Geschichte der Niederländer in Hamburg von ihrer Ankunft bis zum Abschluss des niederl. Contracts (1605), in Ztschr. d. Ver. f. hamb. Gesch. N. F. IV (1883) 481—598; zie ook andere opstellen in genoemd tijdschrift.

[3]) Zie b.v. Korrespbl. d. Ver. f. niederd. Sprachf. XXIX (1908) 74—8 over (nnl. <) nhd. < nnd. *piekfein*, waarschijnlijk < vl.-mnl. *puuc*.

[4]) Rosen, Gesch. d. Mennon.-Gemeinde in Hamburg und Altona. (2 st. Hamb. 1886/7) II 52, 80, 81.

[5]) Zie Nd. Korrespbl. XLV (1932) 21—3; en ook het boven, blz. 108, vermelde boek van den oud-kolonel der genie Dekker, dat aan de bouwkunst overal bijzondere aandacht wijdt.

[6]) Mensinga, in Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk., N. R. IX 331—53; X 34—70; 3de R. I 103—8, II 128—35; Domela Nieuwenhuis, in De Tijdspiegel LXXV (1918) I 418—24.

[7]) Veel talrijker dan die uit Midden- en Zuid-Duitschland, waarmede deze Noordduitsche streken in menig opzicht toen nog minder verbinding hadden dan met de Nederlandsche.

[8]) Hulshof, Verslag van een onderzoek te Rostock naar hss., drukwerken en bescheiden, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland; Niederd. Jahrb. XII (1886) 106-18.

[9]) Hulshof, a. w. 45—56.

[10]) Zie, vooral over onzen invloed in West- en Oost-Pruisen: Mitzka, Das Niederländische in Deutschland, in Niederdeutsche Studien, Festschrift für C. Borchling (1932) 207—28; waarvan een breed verslag of uittreksel te vinden is in De nieuwe Taalgids XXVII (1933) 77—90. Over Hollandsche ontleeningen in het dialect van Danzig zie nog Nd. Korrespbl. XXXIX (1924) 62 en 63.

[11]) Mannhardt, Die Danziger Mennonitengemeinde (Danzig 1919) 74, 89, 99, 107, 108, 162; Schnaase, Gesch. d. evang. Kirche zu Danzig 545—7; Mitzka, Die Sprache der deutschen Mennonieten, in Heimatblätter des deutschen Heimatbundes Danzig VIII 1 (1932). — Zie over vestiging van (ook niet-Menniste) Hollanders in deze streken: Szper, Ned erl. Nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd (1913).

[12]) Ten C ate in De Zondagsbode XXXI (1918), no. 31. — Hetzelfde geldt van sommige gewaande of werkelijke Nederlandsche woorden, die men in het hedendaagsche Duitsch der Baltische landen (Lijfland enz.) heeft opgemerkt, als b.v. *belemmert*, *bespudingen*, *krug* (herberg), *kruke* (aarden wijnkruik), *prahmen* (veerschuit), *pratchen* (gerucht, praatje) enz.; zeker maken de hier genoemde wel den indruk echt-Neder l a n d sch te zijn. Zie ook Alg. Handelsblad van 8 Maart 1939, Ochtenbl., Van overal, i.f.

[13]) Worp, Gesch. v. h. Drama en Tooneel in Nederland (1904—8) I 311—5, II 6,55 e. e. — E.F. Kossmann, Nieuwe Bijdr. t. d. gesch. v. h. Nederl. Tooneel in de 17e en 18e eeuw (1915) 141—9.

[14]) Worp, a. w. II 42—5, 245—9, 394—5. — E. F. Kossmann, Das niederl. Faustspiel des 17. Jahrhunderts 101—21; Dez., Nieuwe Bijdr. enz. 150—2 e. e. Zie ook de in PBB. XLII (1917) 143, noot 3 en 144, noot 1 aangehaalde geschriften; en vooral Junkers, Niederländische Schauspieler und Niederländisches Schauspiel im 17ten und 18ten Jahrhundert in Deutschland (1936),

waarover zie o.a. Roldanus, in Tschr. v. Gesch. LIII (1937), 194—7.

[15]) Worp, a. w. II 50; zie trouwens ook II 247.

[16]) Zie Gillet, De Nederlandsche letterkunde in Duitschland in de 17de eeuw, in Tschr. v. Ned. taal- en letterk. XXXIII (1914) 1—31.

[17]) E. F. Kossmann, Holland und Deutschland, passim.

VI

[1]) Zie, behalve het boven, blz. 108, genoemde boek van Dekker, hfdst. VIII en IX, vooral Wrangel, De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw; vertaald door Mevr. Beets-Damsté (1901); voorts de verslagen van lezingen, door Dr. L. Bobé, lector te Kopenhagen e.a., over hetgeen Denemarken en Zweden op allerlei gebied, vooral in de 17de eeuw, aan Nederland te danken hebben gehad, in het Alg. Handelsblad van 16 Febr., 23 Juni, 23 Dec. 1926 en 14 Jan. 1928.

[2]) Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen. XXIII (1902) 204.

[3]) A. w. XXXVI (1915) 255—329.

[4]) A. w. XXIII (1902) 189—257.

[5]) Kernkamp, Skandinavische Archivalia, in a. w. XXIII (1902) 130—3.

[6]) Vondel, ed. WB. V 44, 468, VI 224. Zie ook Niederd. Jahrb. XII (1886) 119—22.

[7]) Droysen, Gustaf Adolf, 57; Wrangel, a. w. 22.

[8]) Ligtenberg, Willem Usselinx, Bijl. I—XCIX. — Skandin. Archivalia 98—104.

[9]) Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen. XXIX (1908) 3—416.

[10]) Wrangel, a. w. 390; zie verder ald.

[11]) Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche Zeeoorlogen (1652—1676), verzameld door Colenbrander I 121, 294; II 1; verg. I 484.

[12]) Ligtenberg, a. w. 212, Bijl. VI, VIII, IX.

[13]) Wrangel, a. w. 172, noot 1; 280. — Dat te Göteborg een der stadsschrijvers in 't Nederlandsch placht te notuleeren (a. w. 21) is wel te verklaren uit de omstandigheid, dat de stad oorspronkelijk een Nederlandsche kolonie was, waar huisbouw, regeering, recht enz. op Hollandsche leest geschoeid waren, maar blijft toch een opmerkelijk feit.

[14]) Zeeoorlogen, ed. Colenbrander, I XXXI.

[15]) A. w. I 21, 28, 32, 33, 39, 42, 43, 85, 94.

[16]) Gardiner, Letters and papers relat. to the First Dutch War (1652—4), I 401 vlg.

[17]) Evenals enkele voorgaande gevallen ontleend aan Elias, Het Voorspel van den Eersten Engelschen Zeeoorlog I 56 (naar Te Lintum, De Merchant Adventurers in de Nederlanden 202). — Over de kennis onzer taal bij de Engelschen der 17de eeuw zie ook vooral Huizinga, Engelschen en Nederlanders in Shakespeare's tijd, in zijne Tien Studies 201—39.

[18]) Uhlenbeck, Versl. v. een onderz. in de arch. v. Rusland ten bate der Nederl. geschiedenis, 6. — Zie ook, over het gebruik van het Nederlandsch in officieele stukken van Deensche gezaghebbers op het eiland St.-Thomas: Hesseling, Het Negerhollands der Deense Antillen, 14 vlgg.

[19]) Zie F. Domela Nieuwenhuis, in De Tijdspiegel LXXV (1918), I 424—9.

[20]) Sporen van den invloed, door de Hollandsche „Bergenvaarders" op het leven, den volksaard en ook de taal van Bergen geoefend, zijn aangewezen door Logeman in De Amsterdammer van 5 Sept. 1909.

[21]) Van der Meulen, De Hollandsche Zee- en Scheepstermen in het Russisch (1909).

[22]) Zie Max Müller, Vorlesungen üb. die Wissenschaft d. Sprache[3] II 43—5.

[23]) Van der Meulen, Peter de Groote en het Hollandsch, in Onze Eeuw XIII (1912) III 117—38.

[24]) Zie ook Mansion, in Leuvensche Bijdr. XXV (1933) 139: „Met het verval van het Nederduitsch als schrijftaal en het opkomen van het Hoogduitsch in zijne plaats in de XVIe eeuw is niet onmiddellijk de rol van het Nederlandsch buiten zijne grenzen ten einde. In de XVIIIe eeuw nog reisde Tsaar Peter de Groote door een groot gedeelte van Europa, alleen gewapend met de kennis van het Nederlandsch, dat hij zelf in Moskou, in de vreemdelingenwijk, van Hollandsche scheepstimmerlieden en andere ambachtslieden geleerd had. In geheel Noord-Duitschland behoefde de Keizer geen taalman: hij trok zich overal met zijn Hollandsch uit den slag. — Er is dus eens eene mogelijkheid Groot-Nederlandsch in N. Duitschland geweest." Zie ook het daaraan voorafgaande.

[25]) 5 dln. 1717—1721 (een ex. in de Univ.-Bibl. te Leiden).

[26]) Jacob Grimm († 1863) heeft de hem bezoekende Japansche gezanten nog in het, hun als hem bekende, Hollandsch aangesproken. (Auswahl aus den kleineren Schriften von J. Gr.[2] 146).

VII

[1]) Het aantal buitenslands in de Nederlandsche taal gedrukte boeken is ook alweer véél grooter dan men wel zou meenen. Zie de lange lijsten van C. Serrure, in Nederd. Letteroefeningen (Gent 1834) 104—15; M. Nijhoff, in Bibliographische Adversaria V 231—87, 2de Reeks I 221—38; V. de la Montagne, in Tschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen II 139—48, IV 108—16, 170—3, V 121—3, VIII 79—82.

[2]) Hoe niet alleen dat aanzien in den vreemde gedaald, maar ook het zelfbesef bij ons volk in vele inheemsche kringen ingekrompen was blijkt telkens weer opnieuw. Dat Willem de Clercq zijn Dagboek ook onder de Napoleontische overheersching tot 16 Nov. 1813

(maar ook daarna toch telkens weer) in 't Fransch blijft schrijven mag men zeker nog ten deele op rekening zijner Fransche (of eigenlijk Vlaamsche) afkomst en gewoonte stellen. Maar hoe zeer de hoogere standen nog aan 't Fransch verkleefd en verslaafd waren ziet men, wanneer zelfs G. K. van Hogendorp en zijne medestanders zich in hunne onderlinge briefwisseling van het Fransch blijven bedienen, wanneer ook Groen van Prinsterer nog in 1826, reeds 13 jaar na den „Franschen tijd", aan zijne ouders Fransche brieven zendt en dan eerst kort te voren begonnen is Nederlandsch te schrijven („de knaap deed dat bij uitzondering en de student bediende zich... veel van het Latijn"); zijn vader moedigde hem aan dit Nederlandsch schrijven „quelque tems" voort te zetten, daar dit zijn epistolairen stijl „en cette langue" zou vormen! Zie Onze Eeuw 1912 III 92; Colenbrander, Inlijving en Opstand, 181, 183 e. e.

[3]) Verspr. Geschr. X 414.

[4]) A. w. IX 406 (in zijne Afscheidsrede, met betrekking tot zich zelven).

[5]) A. w. X 413.

NASCHRIFT

Hierboven, blz. 108, aan noot 8 toe te voegen: — De Vooys, Gesch. van de Ned. taal in hoofdtrekken geschetst[2] (1936) 53—62. — L. Mostert, Drei Schriften Martin Luthers aus den Jahren 1522 und 1523 in gleichzeitigen niederdeutschen und niederländischen Uebersetzungen, in Niederd. Jahrbuch LXXIII—LXXIV (1938) 81—172.